

הכרת השפה העברית ותרבותה במגרב¹

הספרות המחקרית סקרה בהרחבה את התפתחות התנועה הציונית במדינות המגרב, מרוקו, אלג'יר ותוניס, ולוב מסוף המאה ה-19 ועד להקמת המדינה. המחקר התמקד בהשפעת הקולוניאליזם האירופי והשפעתו על התפתחות הקהילות היהודיות במגרב; בקשרים הארגוניים של הקהילות היהודיות עם מדינת ישראל והשפעת תקומתה על הקהילות; בזיהוי התשתית המוסדית של הפעילות הציונית בצפון אפריקה שהתאפיינה בעיקר בארגון אירועים עבור מוסדות היישוב קק"ל וקרן היסוד ומקומה של הציונות המגרב עם האידאולוגיה הציונית ובמקומן של הקהילות מול לחצים פוליטיים מקומיים והתגברות הלאומיות. המחקר לא פסח על מעורבותה של המדינה בארגון עלייה מחתרית בשנות ה-60 של המאה שעברה. כול זאת בכפוף לתנאים שקבע השלטון הצרפתי בכול אחת מארצות המגרב.² ממחקרים אלו עלה ממצא מרכזי שהציונות במגרב לא הייתה ציונות מעשית או מגשימה ברוח הציונות במזרח אירופה אלא ציונות שהסתפקה באיסוף כספים לקרן הקיימת לישראל (קק"ל) ו'השקל הציוני'.³ דברים ברוח זו ביטא בראיון אישי גד כהן פעיל מרכזי באגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה.⁴

לשלטון הצרפתי הייתה עמדה שונה כלפי הפעילות הציונית בארצות המגרב שבחסותו. במרוקו, פעל סניף של ההסתדרות הציונית בחסות ארגון האם בצרפת. לפי השליח אפרים פרידמן, "ההסתדרות הציונית אינה רשמית – היא נסבלת".⁵ בתוניס ובאלג'יר היו עליות וירידות ברמת הפעילות של התנועה הציונית, אך בדרך כלל היא לא הוגבלה בארצות אלה. הסוכנות היהודית הפעילה מרחוק את נציגיה האירופאים שניהלו את סניף קרן היסוד באלג'יר⁶ ומשרדה הארץ ישראלים בתוניס,⁷ במרוקו⁸ ובלוב.⁹ והפדרציות הציוניות במגרב שפעלו בחסות הסוכנות היהודית באמצעות משרדה הארץ ישראלים עסקו בהרצאות ותעמולה לקידום הציונות וניהלו את ועדות העלייה המקומיות.¹⁰

שנה לאחר הדו"ח של בן חיים וכהן העיד אפרים צור, שליח לצפון אפריקה, שעדיין לא היה גוף מרכזי שאיחד את כל הארגונים בארצות צפון אפריקה ונשמרה החשדנות כלפי מנהיגי הקהילות

1 המסמך הוכן בידי דניאל בר-אלי ביטון 2019.
2 לסקר. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות. עמ' 9-32; אביטבול, הפעילות הציונית בצפון אפריקה. עמ' 65-91; אברהמי. ראשיתה של התנועה הציונית. 191-240; צור. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית. עמ' 123-136; שרף. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה. עמ' 137-146; בן-אשר. **תולדות השומר הצעיר בתוניסיה**; ; סעדון. **הציונות בתוניסיה**; ; בן-אשר. **תולדות השומר הצעיר במרוקו**.
3 צבי. **הארגון הציוני במרוקו**; ; צור. **קהילה קרועה**; ; אצ"מ S6/2635. תלונת תורמי 'השקל' מטריפולי להסתדרות הציונית על נחום שאול על הפעילות בטרפולי בדבר מתן רישיונות עלייה לפלשתינה-א"י (כ"ו מנחם אב תש"ד); אצ"מ S6/1985/2. קול קורא של תנועת 'עטרת ציון' מגירבה, תוניס, לתמוך בקרנות הלאומיים של קק"ל וקרן היסוד. (ללא תאריך); אצ"מ S6/1985. דוח של יגאל כהן על פעילות הקק"ל באלג'יר. (18.7.45); אצ"מ S5/795. דוח של 'התאומים' אפרים פרידמן ויגאל כהן, שליחים לצפון אפריקה, על הכנסות הקק"ל בתוניס. (22.1.45). התרומות לקק"ל עמדו על 200,000 פרנק והצפי היה 600,000 פרנק בתש"ד. הצפי לתרומות לקרן היסוד היו 400,000 פרנק באותה שנה;
4 ראיון אישי עם גד כהן באופקים חבר בקבוצת 'בן יהודה' שפעלה במסגרת מועדון שארל נטר ואגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה (23.1.1985).
5 אצ"מ S5/794. דוח של השליחים הראשונים לצפון אפריקה, יגאל כהן ואפרים פרידמן, על מרוקו. (17.6.45).
6 אצ"מ S6/3848. מאת אברהם זילברברג. מזכיר מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לבנימין הלר על יד קרן היסוד, אלג'יר. (8.4.45). מאוחר יותר בנימין הלר היה האחראי על הפדרציה הציונית באלג'יר ועל המשרד הארץ ישראלי באלג'יר מטעם הסוכנות היהודית.
7 אצ"מ S5/795/1. יהודה סאעדה בשיחה עם הסוכנות היהודית בירושלים. (7.2.46). סאעדה, סרגינט בצבא השחרור הצרפתי, ניצל את הביקור אצל אמו בזיכרון טוביה להיפגש עם נציג הסוכנות היהודית ודווח לו על התסכול מפעילותו של ד"ר ליאופולד ברטוואס בתוניס.
8 אצ"מ S5/794. דוח 'התאומים' הזכיר את עו"ד קגן – יהודי רוסי ואת פול קלמרו יליד ירושלים. (17.6.45).
9 אומברטו, שלמה נכון היה האחראי על המשרד הארץ ישראלי באיטליה ועל הקשר עם קהילת יהודי לוב.
10 אצ"מ S23/407. מאת אברהם לויטרבך, מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית אל ההנהלה הציונית בדבר התארגנות התנועה הציונית במרוקו. (27.4.45).

המקומיות. בצפון אפריקה היו קיימים מוסדות ציוניים שבראשם מונה "איזה יהודי יוצא אירופה לשעבר היה נשיא ההסתדרות הציונית". בעדותו ציין שמטרת תנועתו 'הקיבוץ המאוחד' במגרב הייתה שלקראתה פעלו שליחיה הייתה "להשיג תדמית של 'החלוץ הפולני'. תנועת נוער מאורגנת, הפועלת עם רוב הנוער המקומי [...] להביא אותו לתודעה ציונית חלוצית ועל ידי כך לחנך אותו לעלייה".¹¹ במילים אחרות, התנועה הציונית שהחלה את דרכה במזרח אירופה לא שכחה את שורשיה וייבאה לצפון אפריקה את דימוי החלוץ המזרח אירופאי – 'החלוץ הפולני' – החלוץ הצעירי מבלי להתחשב ולהכיר את 'רוח' המסורת היהודית המקומית שנשאה עיניה לציון ללא המעטה הפוליטי-מדיני של הסוכנות היהודית. עם זאת, למרות שפעילות תנועות הנוער הציוניות בארצות המגרב הייתה מצומצמת בהשוואה להיקף הפעילות ולקצב ההגשמה במזרח אירופה מפעל ההעפלה לפלשתינה-א"י נשען עליה.

הפעילות הציונית בארצות המגרב ולוב הייתה בדרגת מיסוד שונה בכול מדינה ומפוצלת בין ארגונים וולונטריים ופעילות של יחידים.¹² ביזמה הקהילות היהודיות נוסדו תנועות ציוניות דוגמת 'צעירי ציון', 'יושבת ציון' ו'עטרת ציון' בתוניס, 'בן יהודה' בלוב וקבוצות 'בן-יהודה', 'מגן דוד' ו'טרומפלדור' במרוקו שפעלו בתנאים ובמשאבים המצומצמים המקומיים שעמדו ברשותם.¹³ תנועות אלה שמרו על קשר שוטף עם הסוכנות היהודית ודיווחו לה על פעילותם המקומית. ירון צור ציין שהמפנה באופייה של התנועה הציונית במרוקו חל בשנת 1946 והוא הביא מדבריו של צבי יהודה, "הארגון הציוני במרוקו עובר מגביית השקל והתרמות שאפיינו את הפעילות הציונית במרוקו, לעבר החינוך העברי הציוני, להכשרה ולעלייה".¹⁴ עם זאת, התגברות פעילותן של התנועות, המועדונים, תרבות וחברות חובבי השפה העברית לא הובילה בהכרח לעלייה בקנה מידה גדול מהמגרב.

הפעילות הציונית במגרב התמקדה בלימוד השפה העברית ותרבותה. את הפעילות הזו זיהו השליחים, בביקוריהם הראשונים, בשנים 1943 ו-1945 כ"אנדרלמוסיה איומה. הרבה חברות אשר עוסקות ביהדות, ציונות, בעברית ואפילו בהכנה חקלאית, אבל כול זה מפוזר, בלתי מאורגן בלי יד מדריכה". מטרתם הייתה לשלב את הפעילות במסגרת תנועתית פוליטית מרכזית. להערכת השליחים, הפיצול גרם [...] "לאיבוד כוחות ויכולת עבודה".¹⁵ כלומר, ניצול יעיל של משאבים לא היה נחלת הפעילות הציונית בצפון אפריקה.

כבר בשנת 1940 חדלה לשכת ההסברה של ההסתדרות הציונית לשלוח לצפון אפריקה חומרים הנוגעים לציונות "מאחר ובמרוקו הצרפתית נאסרה הפעולה הציונית לכול ענפיה, ואין לשלוח לשם שום חומר ומכתבים עד להודעה חדשה".¹⁶ בסקירה שהוגשה לוועד הלאומי בשנת 1944 על הקשר עם ארצות המזרח נמסר ש"כל מאמצנו להתקשר עם היהדות של צפון אפריקה ושל ארצות הכיבוש [נתקלו, ב.ד.] בקשיים שלא יכולנו להתגבר עליהם לרגל המלחמה".¹⁷ מנגד, במועד הדוח פעלו כבר שלושה שליחים במגרב. שנתיים לפני כן ציין נ. וילנסקי, מהמחלקה המדינית בסוכנות היהודית שהפעילות הציונית חודשה באפריקה הציונית. הוא הציע למשה שרת לפרוש על כול

¹¹ אי"ט 2-2/56/4. עדות אפרים צור על שליחות בצפון אפריקה. (ללא תאריך). עמ' 8.

¹² אי"ט S6/794. דוח 'התאומים' על הפיצול בקרב ארגוני הנוער בקזבלנקה. (17.6.45).

¹³ הכרמלי. **עד עלות השחר**. עמ' 26-58; שרביט. הנוער בעלייה.

¹⁴ צור. **קהילה קרועה**. עמ' 198-199. מצוטט אצל צור מהדיסרטציה של צבי יהודה.

¹⁵ אי"ט 2-12/32/9. דוח כרונוולוגי על ידי אפרים פרידמן. (25.1.45). עמ' 1-2.

¹⁶ אי"ט S23/407. מאת ל. טוב אל לשכת ההסברה. (16.4.1940). אי"ט S23/407. מאת אברהם לויטרבך להנהלה

לחידוש הקשר עם ההסתדרות הציונית בתוניס לאחר השחרור מעול גרמניה. (14.6.43).

¹⁷ אי"ט 001/100/394. סקירה שנתית למושב השנתי של אסיפת הנבחרים של הוועד הלאומי לכנסת ישראל. אפריל 1943 - מרץ 1944.

הפעילות במגרב את חסותה 'האימפריאלית' של הסוכנות היהודית. בתזכיר העלה וילנסקי הצעה לביקור של משלחת בת 3 חברים על בסיס "תכנית פעולה עם כל הארגונים בארץ שיש להם קשרים עם תוניס, אלג'יר ומרוקו".¹⁸ תזכיר זה הדהד עם רעיון 'החלוץ האחיד' שהעלה לדין באותה עת אליהו דובקין בברית הארגונים החלוציים. הדין התמציתי מזהה שבידה האחת פעילות הסוכנות היהודית לא ידעה על פעילותה של ידה האחרת. סממן ארגוני זה אפיין את רוב פעילותה של הסוכנות היהודית בצפון אפריקה.

הסוכנות היהודית נאלצה להתמודד עם פעילות ציונית ספורדית הן של יחידים והן של ארגונים וולונטריים במגרב שרק חלקם קיבלו סיוע ומשאבים במשורה מהמוסדות הציוניים. ארגון 'ברית עברית עולמית' (ב.ע.ע) שימש כתובת לקבלת ספרים וחומרי לימוד בעברית לקהילות יהודיות רבות. הפניות ל'ב.ע.ע' לקבלת ספרים, עיתונים ומילונים בעברית, לא הייתה ייחודית למגרב, אלא נפוצה ברחבי הקהילות היהודיות בעולם: באסיה - לבנון, הודו, תימן, סוריה; באירופה - יוון, שוויץ, אנגליה, צרפת; ובאפריקה - מצרים והמגרב. במקביל היו פניות גם למחלקה לנוער בסוכנות היהודית לקבלת ספרים, עיתונים ומילונים. פעילות היחידים והארגונים הוולונטריים עם הסוכנות היהודית ושלוחותיה לא נפסקה, אלא עקב המצב הגיאופוליטי החדש שנוצר אחרי החלטת האו"ם ב'כ"ט בנובמבר' ומלחמת השחרור או לבקשת נציגי הקהילות, למשל, מטריפולי ובנגאזי. לעומת זאת, במועד קרוב להודעת נציגי טריפולי הגיעה גם פנייה של הפדרציה הציונית באלג'יר לקבלת חומר בצרפתית כי אנגלית אינה שפת המקום והעברית לא נפוצה שם.¹⁹

פעילות 'ציונית' ספורדית של יחידים במגרב: ההתמקדות בלימוד השפה העברית ותרבותה המתחדשת הייתה ביטוי נאמן לרוח הציונית הלא מעשית שהייתה נהוגה במגרב. ההכשרה החלוצית שהפעילו תנועות ציוניות במגרב נדונה בפרק הקודם והייתה, בזעיר אנפין, גשר להגשמת האידאולוגיה הציונית. לימוד השפה העברית ותרבותה של יחידים וארגונים וולונטריים השלימו את הפעילות הציונית במגרב.

במאמר שפרסם יצחק שקי ב'עם וספר' הוא קרא לברית עברית עולמית (להלן ב.ע.ע) לזהות צרכיה של יהדות צפון אפריקה ולהסיט את המאמץ הציוני מגיוס תרומות ופעולות של קומץ ציונים לכוון של החיאת התרבות העברית קרי עברית כשפת יום יומית ולדאוג לבתי ספר ופרסום כתבי עת ש"ישמשו את הצרכים התרבותיים" [...]. כולל מורים ומחנכים שיעורו "רגש של כבוד".²⁰ א. רוזנפלד מב.ע.ע כתב על המשימות הניצבות בפני העם היהודי לאחר חורבן יהדות אירופה ביחס ליהדות ספרד שבניה "אינם יודעים צורת א-ה" וקרא לשפר את הקשר עם יהדות המזרח באמצעות שליחים [...]. ש"עליהם יוטל התפקיד האחראי להביא לאחינו אלה [הספרדים, ב.ד.] את בשורת הגאולה ואיחוד האומה" וזאת באמצעות שיטות לימוד חדשות בחינוך.²¹ אברהם אלמאליח דיווח על סיור שערך בקהילות המגרב על "משכילים עברים הבקיאים בספריהם של מאפו, סמולנסקין וסןקולוב". בכפרים נידחים הוא פגש קוראים ומנויים לעיתונים 'לבנון', 'העולם' ו'החרות' [...]. עם זאת להערכתו הכיבוש הצרפתי הביא "להפסקת התחייה הרוחנית של התרבות העברית במגרב לדבריו כניסת מערכת בתי-הספר 'אליאנס' "הפכה את הקערה על פיה".

¹⁸ אצ"מ S5/794. תזכיר מאת נ. וילנסקי ליוסף בורג על חידוש הפעילות הציונית באפריקה הצפונית. (28.12.42).

¹⁹ אצ"מ S23/407. פניותיהם של יצחק גואטה מבנגאזי ושאלול נחום מטריפולי לסוכנות היהודית. (11.1.48; 26.12.47). אצ"מ פנייתו של אנדרי נארבוני מהפדרציה הציונית באלג'יר אל הסוכנות היהודית. (5.2.48). תשובת צבי לוקר מהסוכנות היהודית. (26.2.48).

²⁰ שקי, על יהדות עמ' 7.

²¹ רוזנפלד. היהדות הספרדית. עמ' 12-13.

שנה לאחר מכן, במאמר אחר, הוא דווקא משבח את מערכת החינוך של אליאנס. הוא קרא לשיתוף פעולה בין ברית עברית עולמית ו'אליאנס' בלימוד השפה העברית²²

יוסף שטרית חקר את התפתחות השפה העברית במרוקו שהחלה בשלהי המאה ה-19 והתרכזה בערי החוף, תטואן, טנג'יר, אסווירה-מוגדור וסאפי, שהיו חשופות לתרבות ההשכלה האירופית. לערים אלה הגיעה עיתונות עברית ('המגיד' 'הלבנון', 'החבצלת' 'הצבי', 'העולם' ו'הצפירה') וספרות עברית, (מאפו, סמולנסקיין וסוקולוב ואחרים). חומרים אלה חשפו חלק מיהודי המגרב לתרבות העברית ולרעיונות הציונות. שטרית מצא שגם בכפרים נידחים היו מינויים לעיתונות עברית כמו בוואזזאת במרוקו. עם פתיחת בתי הספר של 'כל ישראל חברים' ('כי"ח') התווסף מרכיב מודרני לחינוך המסורתי. במחקרו שהתמקד במרוקו תיאר שטרית את פעילותם של רבי יצחק הלוי ורבי דוד אלקאיים שניהם ממוגדור-אסווירה. הראשון כתב לעיתונים העבריים שתיארו את חיי היהודים בקהילתו ובקהילות בדרום מרוקו ויצא נגד מנהגים פסולים בהם האמינו היהודים. גם השני פרסם סדרת כתבות ב'הצפירה' על מנהגי הקהילה שנתפסו בעיניו נפסדים. בשירתו הדתית-הפיוט ובשירי החול שלו היה אלקאיים פורץ דרך בכול הקשור לשפה העברית. שטרית ציין ש"למרות צמיחת תנועת ההשכלה העברית במרוקו היא הצטמצמה לחוגים מסוימים ושל יחידים ולא הפכה לתנועה רחבה ומאורגנת".²³ מיכאל לסקר חקר היבט אחר של לימוד עברית -- החינוך היהודי המוסדי במרוקו משנות העשרים ועד מחצית שנות הארבעים של המאה שעברה. הוא מצא שהחינוך היהודי התקיים בתלמודי תורה ובסלאיות [בבית הכנסת, ב.ד.] ומטרתו הייתה לחנך לשמירת מצוות וחיי בית הכנסת. החינוך המודרני התבטא במאמצי רשת 'כי"ח' לשלב רפורמות בחינוך המסורתי במרוקו.²⁴

הצמא,²⁵ של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה, לחומרי לימוד וספרות עברית ומידע על הנעשה בפלשתינה-א"י גבר עם שחרור המגרב ולוב מהכיבוש הגרמני.²⁶ העידו על כך התכתבויות יחידים וגופים וולונטריים עם 'ברית עברית עולמית' ומחלקות בהסתדרות הציונית והסוכנות היהודית.. צבי יהודה הציג נתון של 1,500-2,000 אנשים שנטלו חלק בשיעורי ערב לעברית במרוקו, בשנים 1946-1947, "במרכזים הקהילתיים הגדולים בקזבלנקה, פאס, מכנאס, רבאט, צפרו, וטנג'יר". לשיטתו [...] "הפצת השפה ולימוד העברית תרמו לקירוב השפה לדור הצעיר, להידוק הקשר עם היישוב בארץ ישראל וליצירת ספרות עברית במרוקו".²⁷ פעילות זו תרמה אף היא להכשיר את לבבות חברי תנועות נוער לעלייה לפלשתינה-א"י.

לימוד השפה העברית במרוקו: הפניות האישיות של המבקשים ללימוד עברית היו מערים שונות במגרב. אלקבץ [אלקבץ] יחיאל ואלחיאני יחיא מקזאבלנקה [כך במקור, ב.ד.] ביקשו מ'ב.ע.ע' ספרים לקריאה. הראשון ציין שהוא מוכן לשלם עבורם. אלמוזנינו אלברט, תלמיד באגודה 'מגן דוד', פנה ל'ב.ע.ע' וביקש לשלוח ספרים עבריים או עיתונים "כי פה במרוקו אין אצלנו ספרים". תלמיד אחר ב'מגן דוד', שמעון ממן, היה מוכן לשלם עבור ספרים שישלחו לו. גם אליהו אוחיון

²² אלמאליח, אפריקה הצפונית. עמ' 30-31; אלמאליח, הברית העברית העולמית ואליאנס. עמ' 12-16. ('עם וספר' היה ירחונה של 'הברית העברית העולמית' לקידום השפה העברית ברחבי העולם היהודי.)

²³ שטרית. מודעות חדשה לאנומליות וללשון. עמ' 131-134; 137-139; 147-151.

²⁴ לסקר, החינוך היהודי במרוקו. עמ' 78-99.

²⁵ הפירוט נועד להסב את תשומת הלב להיקף הנרחב של תפוצת לימוד השפה העברית במגרב בערי שדה ובמרכזים עירוניים של יחידים ושל ארגונים וולונטריים יהודים.

²⁶ אצ"מ S23/407. מאת אברהם לויטרבך להנהלה על חידוש הקשר עם ההסתדרות הציונית בתוניס לאחר השחרור מעול גרמניה. (14.6.43).

²⁷ צבי. הארגון הציוני במרוקו. עמ' 167-168.

ביקש ספרי קריאה ושירי ביאליק והיה מוכן לשלם עבורם כשיודיעוהו כיצד לשלם עבורם בהעברה בנקאית.²⁸

חביב דוד טולידאנו ממכנאס פנה להסתדרות הציונית לקבל חומרי למידה, אך הדגיש את הצורך בחוברות לבר מצווה, וספרי הלכה ואגדה על חגי ישראל, כולל המילון של ילין וגרזובסקי "יען כי מתענגים ושבעים רצון הרבה בהתחדשות יהדותנו היקרה המתנערת מעפר גלותה ושובה לאיתנה בהתלבשה בגדי עלומיה החמודות".²⁹ מאיר עמאר ממכנאס הודיע למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, שלאחר שנים רבות של ניתוק מהאות העברית בגלל מלחמת העולם השנייה לא היה להם מושג (במכנאס, ב.ד.) מה קרה בארץ ישראל בתקופה זו, וביקש להמציא להם ידיעות וחוזרים ועיתון 'דבר'. מנהל מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית, אברהם לויטרבך, השיב לו, שהחומר יועבר אליו באמצעות הפדרציה הציונית במרוקו וביקש שהחומר יכנס לספריית הקהילה במכנאס ויעמוד לרשות כל החברים. לגבי עיתון 'דבר' הוא הציע לפנות ישירות למערכת העיתון וציין שעלות דמי החתימה לשנה הם 7.200 לא"י.³⁰ רפאל אביטבול, מספרו (Sefro) כתב ליצחק ורפל [רפאל] וביקש חומרי עזר ללימוד עברית. הוא חתם על מכתבו "אם אשכחך ירושלים ר"ל [רוצה לומר, ב.ד.] לא מרצונה תִּשְׁכַּח בעל כורחה תשכת, אבל מימינו לא תִּשְׁכַּח".³¹ יפרח יהודה נער בן 12 מקזבלנקה, העיד על עצמו כילד חרוץ שיודע עברית כמו יליד הארץ ויש לו רצון עז להיות בקשר עם הארץ הקדושה. הנער היה מודע לחסרונם של ספרים ללימוד עברית במרוקו וגם הוא היה מוכן לשלם עבורם ובלשונו:

אחלה פניכם שתשלחו לי איזו ספרי עברית, מלון-כיס צרפתי-עברית ומפה קטנה של ארצנו. אם תאבו אשלח לכם את כסף מחירם. נא, אל תשיבוני ריקם. עתה, הנני מחכה לתשובתכם באי-סבלנות. בברכת ציון והתחיה.³²

שלום ישראל מהכפר וזאזאת ביקש חוברות, ספרים ועיתונים בעברית לקבוצת פעילים בכפרו. פוליאקוב, ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד' בתל-אביב, ביקש שיכתוב בכתב עברי רגיל, כי "התקשינו בקריאת המכתב שנכתב בכתב רש"י". בנוסף הוא הציע להיות בקשר עם קבוצת 'רגבים' [הגרעין הצפון אפריקאי, ד.ב.] שהפיקה חומר לצפון אפריקה [...] "מאחר ואין ביכולתנו לשלוח במיוחד לכול חבר הוצאות ספרותיות".³³ כך, למעשה התגבשה הגישה ה'אימפריאליסטית' של הסוכנות היהודית אותה הציג וילנסקי לשרת, ראש מחלקת המדיניות של הסוכנות, שהתבטאה בדרישה לרכז את הפניות באמצעות הפדרציה הציונית בקזבלנקה. גם מצדו 'הקיבוץ המאוחד' לא הייתה נכונות לשאת בעלויות הרכישה ומשלוח הספרים למרוקו. לא נמצאו אסמכתאות שפניות אלה נענו.

הנכונות לשלם עבור הספרים העידה שהבקשות לא נועדו להשיג ספרים בחינם ושיש מחיר ללימוד השפה. סגנון המכתבים זהה למדיי, עברית מליצית- מקראית וגם בכתב רש"י שנועדה

²⁸ אצ"מ A230/140/a. פנייה של אלקבץ יחיאל- ויקטור, רחוב קפיטן הרוה סמטת דליא 53, קזבלנקה. (י"א טבת, תש"ד); אצ"מ A230/140a. פנייה של אלחיאני יחיא, רחוב טנקר סמטת בוהייב 34, קזבלנקה. (י"ד טבת, תש"ד); אצ"מ A230/140/a. פנייה של אלמוזיניו אלברט, סמטת אלצידרה 21, קזבלנקה (ט' טבת, תש"ד); אצ"מ A230/140a. פנייה אליהו אוחיון מרחוב האנגלים סמטת בנסאלם 4, קזבלנקה (כ"ט אדר, תש"ד); אצ"מ A230/140a. פנייה שמעון ממון, רחוב סאפי 166, קזבלנקה; לפי כתב היד במכתבים, החופפים בתאריכים, הם נכתבו על ידי אותו אדם שכנראה עסק בכתיבה תמה של מכתבים מעין אלה.

²⁹ אצ"מ S32/2. מאת חביב דוד טולידאנו, 'המלח החדש', מקנס אל ההסתדרות הציונית ומחלקת הנוער. (8.9.47). (12.9.47).

³⁰ אצ"מ S5/794. מאת מאיר עמאר למחלקת העלייה. (15.2.44); עמאר, מאיר (מכנאס), הצלחת הפעולה העברית. עם וספר. אלול תש"ה; ותשובת א.ל. לויטרבך, מנהל מחלקת הארגון. (6.6.44).

³¹ אי"ט 2-12/38/10. ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד' אל השליח אלפרד במרוקו. (16.5.48). מכתבה של הקבוצה מספרו נשלח לפני הכרות המדינה לכן הובא כאן, כי הוא עדיין בתקופה הנסקרת אף שהפנייה לא נמצאה בתיק; אצ"מ S32/2. רפאל אביטבול מספרו ליצחק ורפל. (כ"ה אייר, תש"ו).

³² אי"ט 2-12/33/2. מכתב מיפרח יהודה, קזבלנקה לקיבוץ המאוחד. (א' תמוז, תש"ז).

³³ אי"ט 2-12/33/2. מאת שלום ישראל, וזאזאת, מרוקו אל 'הקיבוץ המאוחד' (תש"ז) ותשובת פוליאקוב. (17.7.47).

לפרוט על נימי הנמען בכדי להשיג את המטרה הנכספת – השפה העברית. עם זאת, כתיבה זו אפשר שביטאה את המרחק הרוחני בין העברית בפלשתינה-א"י לבין זו במרוקו כמו המרחק הפיסי ביניהן. הבקשות לקבלת ספרים היו בבחינת "ונשלמה פרים שפתינו"³⁴ היו ביטוי נאמן ל'פעילות' הציונית הפאסיבית והלא מגשימה במרוקו.

לימוד השפה העברית בתוניס³⁵: היהודים התוניסאים ניהלו התכתבות ולא דווקא בעברית. יוסף גז כתב בצרפתית לד"ר ברוך בן שלום, מנהל מחלקת הנוער בסוכנות היהודית, והודה לו על החומרים שקיבל עד כה וביקש בנוסף מפת ארץ ישראל ואת הספר 'תולדות הציונות'.³⁶ לא נודע אם קיבל את מבוקשו. מ.אסוס כתב גם הוא בצרפתית לבן שלום והודה לו על הספרים והפרסומים ששלח שסייעו לקשר עם יהודי הארץ. הוא סיפר על קבוצת חברים המעוניינת לפתוח קורס לעברית והם זקוקים למילון עברי-צרפתי-עברי. בסוף המכתב הופיעה רשימת הספרים הדרושים לקבוצה: תקופת המקרא; ימי הביניים והזמן המודרני; אישים ציונים דגולים; הפוליטיקה המפלגתית בפלסטין, רוויזיוניזם וסוציאליזם. בהערה המחלקה בכתב יד על המכתב צוין שלא ראוי לשלוח ספרים על פוליטיקה.³⁷ הערה שהדהדה עם רעיון 'החלוץ האחיד'. מכתבו של אליעזר טייטו, צעיר מביסקרה אלג'יר, היה חריג בין המכתבים, הוא ביקש 'חבר לעט' עם נער או נערה ולא ספרי לימוד.³⁸

פנייה יוצאת דופן הגיעה לד"ר ליאופולד ברטוואס, ראש המשרד הארץ ישראלי בתוניסיה, מיהודה כהן, חבר בתנועת 'אוהבי ציון' מסאפקס שהצטרף לגרעין ב'קבוצת יבנה', שביקש לספק ספרי וחומרי לימוד בעברית לחברי התנועה שנשארו בתוניס. הפנייה נועדה לתמוך בחבריו לתנועה וגם רמזה על אזלת ידו של המשרד הארץ ישראלי בתוניס. חברי הגרעין התוניסאי בקבוצת יבנה קיבלו מכתב מג'ירבה ונתבקשו לשלוח עיתונים כדי להתעדכן בנעשה בארץ.³⁹ כלומר, החברים בתוניס סמכו על חבריהם שעלו ארצה לפניהם שישלחו להם חומר בעברית.

לימוד השפה העברית באלג'יר⁴⁰: בהתכתבות בין יוסף ישראל מדיוני מאוראן, למזכירות 'הקיבוץ המאוחד' הוא דיווח על 'הקיבוץ' שהוקם ועל פעילות 'גדוד הצופים' בעירו וביקש לדעת מהי חלוציות. במכתב נוסף פירט מדיוני את תהליך הכשרת המורים של 'כל ישראל חברים' ('כ"ח') שעסק בחינוך פורמלי בעוד שלימודי עברית התנהלו במסגרות לא פורמליות בערבים. הוא ביקש ללמוד הוראת עברית בחו"ל או בארץ כיוון שבעירו לא פעל סמינר למורים. משה קליגר, ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד', ענה לו ש"נעמו לנו השורות הספורות בעברית בהן פתחת את מכתבך". אך על האפשרות ללמוד בסמינר למורים לא הובטח לו דבר. התשובה עודדה אותו להתכונן לעלות ארצה ולהשתקע בקיבוץ, כי [...] "שם ההגשמה של עבודת הכפיים מלאה".⁴¹ פנייה זו הייתה שונה מהפניות עד כה. מדיוני בדק אפשרות להכשיר עצמו להוראה שלא כמו

³⁴ הושע. פרק יד'. פסוק ג'.

³⁵ פרץ, הוראת השפה העברית. עמ' 61

³⁶ אצ"מ S32/280. פנייה של יוסף גז לבן שלום מהסוכנות היהודית. (28.10.47).

³⁷ אצ"מ S32/284. מכתבו של מ. אסוס, רחוב באב סוריק 6, תוניס, אל בן שלום מנהל מחלקת הנוער של הסוכנות היהודית ירושלים. (2.9.1946).

³⁸ אי"ט 2-12/38/10. מכתב של אליעזר טייטו. (9.9.45).

³⁹ אצ"מ S32/284. מכתב מאת יהודה כהן מקבוצת יבנה לד"ר ברטוואס. (ללא תאריך). אצ"ד 315/200/007. מאת תנועת 'עטרת ציון' בג'ירבה אל חברי הגרעין בקיבוץ יבנה. בצירוף מכתב מהקיבוץ הדתי. (10.3.46).

⁴⁰ פינגרהוט, מצב העברית באלג'יר. עמ' 71

⁴¹ אי"ט 2-12/38/10. התכתבות בין ישראל מדיוני עם משה קליגר מ'הקיבוץ המאוחד'. (1.8.45); (1.10.45). קליגר טעה בתשובתו: שמו של הפונה היה יוסף עמנואל אל מדיוני.

חבריו במרוקו ובתוניס שביקשו ספרים ועיתונים. יתכן שהוא התכוון לייסד תשתית לסמינר למורים כדי להכין סגל הוראה בשפה העברית. הפנייה העלתה לסדר היום את צורכיה של קהילה. לבקשה מעין זו לא נעו הגורמים בארץ מאחר ומטרת התנועה הציונית הייתה לבנות תשתיות אלה בפלשתינה-א"י ולא בחוץ לארץ.

התכתבויות אלה⁴² ביטאו פעילות ציונית ספורדית של יחידים בתוניס, אלג'יר ומרוקו שלא פעלו בחסות ובפיקוח או שליטה של ארגון ציוני רשמי של ההסתדרות הציונית או הסוכנות היהודית. הגוף שצריך היה לתווך ביניהם – הסוכנות היהודית – לא עמד בפרץ הבקשות והעלה דרישה לרכז את הפעילות, הדרישה הופנתה בעיקר ליחידים במרוקו, באמצעות הפדרציה הציונית. אך הפעילים בקהילות היו להוטים ללמד וללמוד עברית העדיפו לפנות ישירות לגופים הקשורים עם הסוכנות היהודית ולבקש חומרי לימוד בעברית. ברוב המכתבים הובעה נכונות לשלם עבור הספרים, חומרי הלימוד והעיתונים שקיבלו.

הפניות לסוכנות היהודית ול'ברית עברית עולמית' (ב.ע.ע) נועדו לעקוף את האידיאולוגיות הפוליטיות שיובאו בידי השליחים לצפון אפריקה והחלו להכות שורשים במגרב. השליחים ביקשו מתנועותיהם בעיקר חומרי הסברה [פרופגנדה ב.ד.] כדי לקדם את תפיסותיהם הפוליטיות. פריסתם הדלילה⁴³ של השליחים לא 'כיסתה' ערים רבות ברחבי המגרב ולכן הפניות של יחידים היו לגיטימיות והקשו על מוטת השליטה של הסוכנות היהודית. ריבוי הפניות האישיות היה תוצר של הפיצול הארגוני בקרב הקהילות היהודיות. פיצול בקהילות יהודיות הוא תופעה סוציולוגית מוכרת של העם היהודי בגולה -- הזדהות עם הקהילה יותר מאשר עם החברה הכללית [גמיינשאפט מול גזלדשאפט]. מציאות שזוהתה, כאמור, על ידי השליחים הראשונים פרידמן וכהן בצפון אפריקה, כ'הרגשה' ציונית רחבה, אך שטחית שמתבטאת ב'פרזיאולוגיה נבובה וריקה, שמאחוריה אין יסוד של ידיעות, אלא של הרגשה עמוקה יותר'.⁴⁴ הם חששו, שחוסר יעילות זה יפגע בפעילות התנועה הציונית במגרב וניסו לאחד את הגופים השונים. עם זאת, תיאום כזה נועד גם לשפר גם את השליטה והפיקוח על הפעילות הספורדית של אגודות שפעלו בקהילות היהודיות במגרב שהייתה וולונטרית. ניתן לטעון שפעילות ציונית לא מעשית זו היה 'נר' לרגלי הפעילים. ומטרתה העיקרית, כפי שטען צבי יהודה, הייתה לשמר הקשר עם תהליך התחייה של העם היהודי בפלשתינה-א"י.

פעילות 'ציונית' ספורדית של ארגונים וולונטריים במגרב ובלוב: פעילות ציונית ספורדית הייתה גם נחלת הארגונים היהודים בקהילות המגרב. לימוד העברית במגרב התנהל בבתי ספר, בסליאות [בתי כנסת, ב.ד.], תלמודי תורה ובמסגרות לא פורמליות של מועדונים, אגודות ותנועות נוער בקהילה.

ארגונים ללימוד השפה העברית עברית במרוקו: מאמרים שפורסמו ב'עם וספר' על התפתחות המוסדית הפורמלית והבלתי פורמלית של לימוד השפה העברית העידו על היקף לימוד העברית במרוקו ובטנג'יר.⁴⁵

⁴² בירחון 'עם וספר' (תש"ג-תש"ה) התפרמכתבי קוראים של יהודי המגרב ל'הברית העברית העולמית'.

⁴³ ברד, שליחות ושליחים. עמ' 145-189; בין השנים 1943 ועד להקמת המדינה פעלו השליחים הבאים בארצות המגרב. בלוב: נפתלי בר-גיורא, ישראל גוריליק, יאיר דואר, ווילו כץ; בתוניס: נפתלי בר-גיורא, יצחק טוביאנה, יגאל כהן, רחל כהן, יצחק לוזון, יהודה סאעדה, אפרים פרידמן, ברטה פרידמן, אפרים צור, כלב קסטל; באלג'יר: יאני אבידוב, רפאל חמל, יגאל כהן, יעקב קראוס, בן ציון כשדן, רבקה כשדן, אפרים פרידמן, אפרים צור, כלב קסטל, דוד הורוביץ במרוקו: יגאל כהן אפרים פרידמן, נדיה כהן ורחל כהן.

⁴⁴ אי"ט 2-12/38/10. מאת פרידמן אפרים מאלג'יר למשה קליגר לשכת דרור החלוץ, פריס. (2.3.45). עמ' 2.

⁴⁵ ביטון, מאמצים עבריים בקזבלנקה. עמ' 60; בן מלכא, התפתחות העברית בטנג'יר עמ' 67.

פנחס חסין, מורה לעברית מקזבלנקה שלימד בשעורי ערב של 'החברה להפצת התרבות העברית - חובבי השפה', פנה ל'ב.ע.ע' וציין שאין בידיהם ספרים ללימוד השפה "אם המכשירים חסרים במה יעבוד האמן?" להערכתו, המחסור במשאבים לא סייע להפצת השפה והתרבות העברית ואף מנע הקמת מוסדות לימוד נוספים בערי מרוקו בהן נהג לבקר. המצב הטריד אותו ובלשונו הציונית [...] "כי מעיינות אין בנמצא ומאיפה ישאבו מים זכים לרוות צמאונם?" הוא ביקש [...] "ספרי לימוד ומדע, מילונים בעברית, מילון צרפתי-עברית ועיתונים". הוא אפילו ביקש לדעת מהם התנאים לקבלת סיוע כספי לקידום מטרות אלה. [...] ש"ימירו וישלחו ספרים ועיתונים בכול יום כקרוב התמיד!"⁴⁶ ההשוואה ל'קרוב התמיד' היא סימבולית ומתבקשת מארגון 'חובבי השפה' והעידה על החשיבות של שתוף הפעולה בקבלה שוטפת של ספרים מפלשתינה-א"י.

אלמלח סאלומון כתב ל'ב.ע.ע' וקיווה שבקשות תלמידיו ב'מגן דוד' לא ישכחו למרות שהוא פרש מאגודת 'מגן דוד' והקים "עם הרבה בחורים ובחורות את 'ברית החשמונאים' והכשיר שלושה מורים לעברית" [...] "ועתה השבח לאל אפילו הבנות יודעת לדבר עברית". הוא ביקש מילון עברי-צרפתי-עברי וספר תנ"ך.⁴⁷ מכתבו מעיד על פתיחות כלפי בנות שרצו ללמוד שפה עברית. יוסף ועאקנין, מאגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה פנה אל הסתדרות הציונית וביקש לקבל ספרי קריאה של י.ל. גורדון, מיכה לבנזון, שירי ביאליק, לוח הארץ לשנת תש"ה ואת השבועונים 'העולם' ו'עיתודת'. במכתב נוסף הביע נכונות לשלם תמורתם. על מכתב התשובה של הסוכנות היהודית נוספה הערה בכתב יד שיש להפנות את ועאקנין לפדרציה הציונית בקזבלנקה" [כך במקור, ב.ד.]⁴⁸ הערה זו הייתה מהצעדים הראשונים שנקטה הסוכנות היהודית במטרה לרכז את הפניות אליה בנושאים אלה לכתובת אחת בקזבלנקה - משרדי הפדרציה הציונית.

חנניה דאהאן, מסאלה, תיאר את מערכת החינוך בעירו כולל נתונים על מספר התלמידים, המורים ושכרם. בבית ספר 'אליאנס' (כ"ח) לימדו שנים עשר מורים 550 בנים ובנות בעשר כיתות. בתלמודי תורה לימדו תשעה מורים 500 בנים בתשע כיתות ובישיבה מורה אחד ל-12 תלמידים.⁴⁹ אפשר לזהות הבחנה בין 'תלמוד תורה' שלא היה פתוח בפני בנות לעומת בית ספר 'כ"ח' שבנות למדו בו.

שמואל אלמאליח שלח דוח מפורט על הוראת העברית הפורמלית בבתי הספר של 'כל ישראל חברים' ('כ"ח') בקזבלנקה בפרט ועל מערכת החינוך העברי במרוקו בכלל. להערכתו, "נחוץ שהמורים יהיו מוכנים למלא תפקיד זה". המורים היו חסרי הכשרה וניסיון וחלקם הסתפקו בתרגום פרשת השבוע לערבית. הוא הזכיר שבסאפי יש בית ספר שצויד בכל האמצעים, אך לא היה מנהל מתאים שיפקח על לימודי העברית. אלמאליח קבע נחרצות [...] ש"שעת האימפרוביזציה כבר חלפה ונחוץ לרכז את לימודי העברית". מכאן עולה ביקורת כלפי שיטות הלימוד המאולתרות שנהגו במרוקו באותה עת. לצורך זה ביקש ספרים וחומרי לימוד [...] "בהם משתמשים בבתי ספר בארץ ישראל", בעלות של מאה לא"י והבטיח שכשיתאפשר יועבר

⁴⁶ אצ"מ A230/140a. מאת פנחס חסין תיבת דאר 171 קזבלאנקא אל ברית עברית עולמית תל אביב. (גי סיון, התש"ד). קרבן ה,מיד הוא קרבן שהוקרב יום יום בבית המקדש. בירושלים

⁴⁷ אצ"מ A230/140a. מכתבו של אלמלח סאלומון, רחוב סאפי 55, קזבלנקה. (כ"ו אב, התש"ד). יש אפשרות שהוא יזם את משלוח ארבעת המכתבים שלעיל לפי כתב היד הזהה.

⁴⁸ אצ"מ S5/794. מאת יוסף ועאקנין, רחוב קפיטן הירו, קזבלנקה, אל ההסתדרות הציונית ירושלים (12.7.44); 5.11.44.

⁴⁹ אצ"מ 2-12/33/2. דוח מאת חנניה דאהאן על מערכת החינוך בסאלי מרוקו (16.1.47).

התשלום.⁵⁰ דיווחים אלה העידו על ההיבט הפורמלי של לימוד העברית בסטנדרטים גבוהים שהציב אלמאליח ללימוד השפה, קרי, שימוש בחומרים שנלמדו בבתי הספר בארץ ישראל. אך ניכר חסרונו של סמינר להכשרת מורים.

יוסף סבאג ממכנאס, חבר בתנועת 'ברית חלוצים דתיים' ('בח"ד'), הודה לורפל [יצחק רפאל, ב.ד.] מהמדור הדתי, על קבלת החומר "שישמש מכשיר חשוב להפצת רעיונותינו". הוא דיווח על 600 חברי 'בח"ד' במכנאס שעסקו בלימוד השפה העברית והוסיף שאומברטו שלמה נכון, נציג הסוכנות היהודית, ביקר בבית הספר העברי בעיר. סבאג ציין, שיירושלים במרוקו [מכנאס, ב.ד.] זקוקה לספרים בעברית ובצרפתית [...] "ובפרט על נושאים דתיים". ד"ר קורץ השיב לו שכל בקשותיו ימולאו. סבאג אישר את קבלת הספרים והחומרים שהרוו את [...] "צימאוננו הרוחני במקצת".⁵¹ הבקשה לקבל ספרים בנושאים דתיים אינה יוצאת דופן. אך הבקשה לקבל חומרים שיסייעו להפיץ את התפיסה של הפוהמ"ז שתנועת 'בח"ד' הייתה זרוע ליישום תהליך הקואופטציה לגייס קהל מסורתי למפלגה מאפיינת גם את פעילותם של שליחי 'הקיבוץ המאוחד' ושמגמות אלה עמדו בסתירה לתפיסת 'החלוץ האחד' שאמורה הייתה להימנע מיבוא של הפלגנות הפוליטית הארץ ישראלית למגרב שזה מכבר אבד עליו הכלח.

שמעון זאבאלי ניהל ההתכתבות אינטנסיבית עם מחלקות הסוכנות היהודית ו'ברית עברית עולמית'. זאבאלי דיווח בפרוטרוט על לימודי השפה העברית בשיעורי ערב לבחורים ובחורות באגודת 'מגן דוד' בקזבלנקה. הוא ציין, ש"האשה לא פחות מהאיש לוקחת רשות הדבור ועומדת על הבמה ומדברת" בבית הכנסת בו התקיים מועדון עברי בכל שבת. האם במרוקו 'מעמד האשה' היה חשוב כל כך או שהפנייה נועדה להישמע באוזני תנועה אידאולוגית שחרתה על דיגלה שיוויון מגדרי- הציונות. זאבאלי שאף לאחד את החברות 'חובבי השפה' – ללימוד עברית בערב, 'נעים זמירות' – 'אם הבנים' – שארגנה עונג שבת ולימוד עברית, 'שארל נטר' – שהתמקדה בפעילות ספורט ו'אליעזר בן יהודה' – שקידמה את הפצת השפה והתרבות. כאמור, השליחים 'התאומים' – פרידמן וכהן – ששהו במרוקו בתקופה זו, טענו שהם הצליחו בכך כבר בשליחותם הראשונה. אך לפי זאבאלי, הפדרציה הציונית בקזבלנקה לא נקטה כול פעולה כדי לאחד אגודות אלה. הוא הטיח בה ביקורת [...] "יש לנו נוער נלהב ואין לנו בעלי השפעה – והמשפיעים הם ציונים כשיש להם פנאי". לאחר סכסוך עם אגודת ראשי המועדון היהודי 'שארל נטר' עבר זאבאלי למאזאגן וביקש, שיזכרו אותו וישלחו לו ספרים לקריאה ואת עיתון 'הארץ'. הוא אישר קבלת גיליונות העיתון 'העולם' בצרפתית וציין בתשובתו שהתכוון לארגן בביתו במאזאגן ספרייה בסכום 50 לא"י לרכישת הספרים. לדבריו מאזאגאן הייתה קהילה יהודית קטנה [...] "שביקה מכל התנועות" כלומר, לא היו בה חברות או אגודות ללימוד עברית, למעט לימודי קודש, שירה ופיוט. הוא הקים בה תנועה ללימוד עברית כדי לקיים מנהג 'עונג שבת'. זאבאלי היה מתוסכל מתשובותיה של הסוכנות היהודית [...] "אין אנו יכולים לקיים קשרים עם יחידים, אלא רק עם גופים ציוניים ז.א. [זאת אומרת, ב.ד.] בראש וראשונה הפדרציות של הארצות השונות". על מכתבו השלישי, מיום 1.5.44, נענה [...] ש"אין אנו יכולים לספק באופן פרטי את דרישותיו של כל יחיד" והופנה לראשי הפדרציה היהודית בקזבלנקה שמואל דוד לוי ופול קלמרו. תגובתו הייתה חריפה וגדושה בנאצות כנגד ראשי הפדרציה הציונית. כשזאבאלי הבין שלא יעלה בידו לשנות את החלטת

⁵⁰ אצ"מ A230/140b. מאת שמואל אלמאליח, קזבלנקה אל הסוכנות היהודית. (10.4.45); אלמאליח, מצב החינוך. עמ' 71-72

⁵¹ אצ"מ S32/2, מאת י. סבאג, מכנאס אל יצחק רפאל המדור הדתי. (30.8.1946); אצ"מ S32/2. מאת יוסף סבאג/בח"ד מרוקו, מכנאס אל המדור הדתי. (21.4.48); אצ"מ S32/2. מאת ד"ר מ.א. קורץ, המדור הדתי, אל אברהם ימין לכריץ, מרוקו. (29.10.47).

הסוכנות היהודית, הוא פנה ליברית עברית עולמית וביקש לשלוח אליו קתלוג [קטלוג, ב.ד.] ספרים ישנים וחדשים להפצה לכול דורש.⁵² אך ניסיונו לתמרן בין גופים שונים של הממסד הציוני לא צלח. הסוכנות היהודית העדיפה לפעול מול ארגונים שבחסותה ולא מול יחידים. ואכן, דניאל לוי, מהנהלת מועדון 'שארל נטר', פנה לי.ב.ע.ע' כשבוע לאחר שזאבאלי קיבל את תשובת הסוכנות היהודית, וציין במכתבו שמועדון 'שארל נטר' החליט לרכז ממרוקו את הפניות לי.ב.ע.ע' ולהעבירן. בכך התייצב המועדון לימין הסוכנות היהודית. שבועיים לאחר מכתבו הראשון שלח לוי מכתב נוסף בו הודה לי.ב.ע.ע' על החלטתה לקדם את התרבות היהודית בגולה ותיאר את הפעילות במועדון 'שארל נטר'.⁵³ שהסתייעה בגרשון אדומי, חבר קיבוץ עין גב, וביקש להמשיך לשלוח חומרי לימוד למועדון את החשבון על הספרים שהתקבלו.⁵⁴ בכך למעשה ניתק לוי את קשריו של זאבאלי עם 'ב.ע.ע'.

קלוד מראלי מקבוצת 'ביאליק' מסניף הצופים בפאס, ביקש ממערכת 'רביבים' ספרי שירה ותמונה של ביאליק עבור חברי הקבוצה. בקשה סמלית ורלוונטית ללימוד השפה העברית.⁵⁵ אברהם ימין לכריץ, מתנועת 'בני עקיבא' במכנאס, פנה אף הוא למערכת 'רביבים' וביקש לשלוח מספר עותקים של 'הצופה לילדים' כדי "להשליט שלום בין חברינו הצעירים המתאבקים כמעט לקחתנו", וציין של 'בני עקיבא' קשר מיוחד עם [...] "המזרחים בבח"ד". ההתכתבות עם 'בח"ד' מכנאס נמשכה גם במהלך מלחמת העצמאות וי. הלוי לוי, מהמדור הדתי, עדכן את לכריץ במתרחש בארץ ובתנועה הקיבוצית הדתית. עם זאת, הלוי התלונן שחומרים שנשלחו למרוקו לא הגיעו ליעדם ואף הוחזרו לארץ, ודרש לקבל [...] "לא רק אישור על קבלת החומר, אלא גם דין וחשבון מלא על הפעולות השוטפות הנעשות לפחות אחת לחודש".⁵⁶ מעניין מדוע לכריץ ציין ש'לבני עקיבא' יש קשר מיוחד עם 'המזרחיים בבח"ד'. סתם ולא פירש.

מואיז סבאג וחבריו, שייסדו 'החברה' להפצת השפה והספרות העברית בעיר סאפי, כתבו לי.ב.ע.ע' וביקשו לשלוח ספרי מדע, מילונים כדי "ללחום בהתבוללות ולשמור על הגחלת שלא תכבה". גם 'החברה' הייתה מוכנה לשלם עבור הספרים אם תימצא דרך להעברת התשלום.⁵⁷ משה אדרי, יו"ר ועד התנועה הציונית בטנג'יר, הודה על קבלת דברי דפוס מ'הקיבוץ המאוחד' ונימק את הפעילות המצומצמת בעירו בכך ש"התנועה צעירה ורכה ועבודתנו קשה מפני טעמים וסיבות מדיניות מובנים".⁵⁸ פנייתו באה ערב סיום מלחמת העולם השנייה.

שלמה דאדון, מזכיר 'קבוצת בן יהודה' בקזבלנקה שפעלה במסגרת אגודת 'מגן דוד', [אגודה שפעלה בחסות מועדון 'שארל נטר' בקזבלנקה, ב.ד.] דיווח לקיבוץ המאוחד שקיבל את הסכמת האגודה לנהל שיעורי ערב וללמד עברית לתלמידות ותלמידים כאחד ואישר קבלת דברי הדפוס

⁵² אצ"מ S5/494. מאת שמעון זאבאלי ת.ד. 344 קזבלאנקה אל ההסתדרות הציונית, ירושלים; אצ"מ A230/142a מאת שמעון זאבאלי ת"ד 344 קזבלאנקה אל 'ברית עברית עולמית'. (ד' אלול, תש"ד). המכתבים בתאריכים (1.5.44; 10.6.44; 15.10.45; 7.3.45). ת.ד. 111 מאזגאן; אצ"מ S5/794. תשובות מחלקת הארגון של הסוכנות היהודית (5.4.45; 5.6.44); 'העולם' יצא לאור בגרמנית ובעברית על ידי ההסתדרות הציונית.

⁵³ שמו של מועדון 'קרל נטר' הופיע בהתכתבויות גם כ'שארל נטר'.
⁵⁴ CZA A230/140a. Daniel Levy, Association La Jeunesse Juive 'Charles Netter, Casablanca a Berith Haivrit Halomith, Tel Aviv (24.6.44); CZA a230/141a. Shmuel David Levy, Magen David, Casablanca, Berith Haivrit Halomith. Tel Aviv. (14.6.44). (Both letters were translated by Mrak Alazam).

⁵⁵ אצ"מ S32/77. מכתבו של קלוד מראלי מפאס לסוכנות היהודית. (12.10.47).

⁵⁶ אצ"מ S32/2. מאת י. הלוי לוי המדור הדתי אל א. ימין לכריץ, מכנאס. (18.3.48); אצ"מ S32/2. מאת אברהם ימין לכריץ אל מערכת 'רביבים'. (יא' אב, תש"ז); התשלום עבור חומרים בעברית, ספרים, עיתונים ומילונים למרוקו בוצע לסוכנות היהודית באמצעות הפדוציות היהודיות במרוקו; אצ"מ S6/1986. המשרד הא"י במכנאס למחלקת העלייה; אצ"מ S6/1987. הסוכנות היהודית, ירושלים למשרד הא"י במכנאס.

⁵⁷ אצ"מ A230/140a. פנייה של מואיז סבאג, רחוב אגאדיר 17, סאפי. (4.5.1944).

⁵⁸ אצ"מ 14-4/15. משה אדרי מטנג'יר לקיבוץ המאוחד בתל אביב. (26.2.45).

מ'הקיבוץ המאוחד'.⁵⁹ אגודת 'מגן דוד' הפעילה בקזבלנקה בית ספר בו למדו עברית לצד צרפתית כשפה שנייה.

פנייה ל'ברית עברית עולמית' מטעם 'חובבי השפה' – 'החברה להפצת השפה והתרבות העברית' שנוסדה בחודש אייר תש"ד בכאזא [היא קזבלנקה, כך במקור, ב.ד.], הגדירה את מטרת לימוד השפה העברית במלאח - לתקן ולהשלים את החסר בלימוד עברית לדור הצעיר. "הנוער העברי התועה ונודד בחוצות חפצה החברה הזאת להביא לחיקה ולחממו בתרבות העברית [...] דור הולך בלא שפה ודור בא ועושה מה שעשו אלה שקדמוהו". החברה ביקשה לשלוח ספרים, חוברות, עיתונים, מילונים למתחילים ולמתקדמים והייתה מוכנה לשלם עבור חומרים אלה.⁶⁰ הכמיהה לעברית ביטאה את ה'עשייה' הציונית במרוקו במונחים של לימוד עברית ולא של הגשמה. פעילות עונג שבת בערים שונות במרוקו מהדהדת עם פעילות 'עונג שבת על פי הדוגמה של 'שבת תרבות' שביאליק ייסד בתל-אביב.

ארגונים ללימוד השפה העברית בתוניס⁶¹: מזכירות תנועת הצופים בתוניס קיבלה כמות גדולה של ספרי היסטוריה ציונית, שירי ביאליק, וביקשה גם את ספריהם של גורדון והרב פישמן בצרפתית ומפה של פלסטין.⁶² חבר בתנועת 'יושבת ציון' בעיר בג'ה, פנה גם הוא לקבל ספרים בהיסטוריה ציונית וארץ ישראל.⁶³ בראיון עם מרדכי כהן, מתנועת 'תורה ועבודה' ש'הבסיס לפעילות התנועה היה קבוצת 'דורשי גאולה ישראל' ('ידג"ל') שצמחה עם תנועת הנוער של בני עקיבא". כהן אישר קבלת ספרים רבים שחלקם היו בעברית, אנגלית וערבית. עם זאת, ציין שהפדרציה הציונית בתוניס [...] "לא מצאה עד היום מעון אשר בו יתאסף כל הנוער ותתקיים ספרייה בשמה". הכותב היה בדעה שהקמת ספרייה מרכזית תהיה מקור משיכה לנוער. הוא ביקש שהסוכנות היהודית תמשיך לשלוח ספרים כדי להפיצם ברחבי תוניס. הוא זיהה גם את המחסור במורים ומדריכים לעברית בתוניס כבעיה המרכזית בכל הקשור ללימוד השפה העברית.⁶⁴

ארגונים ללימוד השפה העברית באלג'יר: חברי תנועת 'צעירי ציון' מההכשרה בריווט, אלג'יר, ביקשו מ'הקיבוץ המאוחד' לשלוח חומרי חינוך ועיתונים שיצאו לאור על ידי הסתדרות העובדים כדי להכין צעירים לחיי הקיבוץ. התנועה אישרה למזכירות 'הקיבוץ המאוחד' את קבלת הספרים בעברית.⁶⁵

ארגונים ללימוד השפה העברית בטריפולי: בטריפולי שבלוב הכינו מילון מקומי בשלוש שפות כדי להקל על הלומדים. גם כאן בלטה הנכונות לאפשר לבנות ללמוד עברית. על הפרק עמדה הקמת ספרייה מרכזית כתשתית ללימוד עברית. ספרים היו 'משאב' של כוח ומילאו תפקיד במאבקים הפנימיים בקרב 'קבוצת בן יהודה' בטריפולי. כתבותיהם של זוארץ ולוזון⁶⁶ על החינוך העברי בטריפולי פורסמו בשנים 1945-1946 בעם וספרי' ביטאו את היקף הפעילות.

⁵⁹ אצ"מ A230/140a. מאת שלמה דאדון 'קבוצת בן יהודה' קזבלנקה אל מזכירות 'הקיבוץ המאוחד'. (כ"ג כסלו, תשי"ז). דאדון העפיל בספינה הראשונה 'יהודה הלוי', שהפליגה מצפון אפריקה.

⁶⁰ אצ"מ A230/140a. מאת 'חובבי השפה', רח' ראשל 6, כאזאבלאנקא, אל ברית עברית עולמית, תל אביב. (כ"ח תמוז, התשי"ד).

⁶¹ ירושלמי, הפעולה העברית בטוניס. עמ' 74.

⁶² אצ"מ S32/280. מזכירות תנועת הצופים בתוניס אל מחלקת הנוער של הסוכנות היהודית. (22.12.47).

⁶³ אצ"מ S32/280. מאת נוער חלוצי 'יושבת ציון', בג'ה תוניס אל ד"ר בן שלום (מנהל מחלקת הנוער של הסוכנות היהודית), ירושלים. (מאי 1947).

⁶⁴ אי"ט 16-12/29/18. ראיון עם מרדכי כהן, תורה ועבודה בתוניס. (12.1.84).

⁶⁵ אי"ט 2-12/38/10. מאת סאבאח אשר אל 'הקיבוץ המאוחד'. (גי כסלו, תשי"ז); אי"ט 2-12/31/4. מאת הנוער החלוצי, 'דור צעירי ציון' אל מזכירות 'הקיבוץ המאוחד' (15.10.47) יש תרגום מצרפתית בתיק.

⁶⁶ זוארץ, החינוך העברי בטריפולי; לוזון. החינוך העברי בטריפולי... עמ' 61.

הקובץ הראשון בעברית של חומרי לימוד בסיסיים לשפה הופק בתעתיק ותרגום לאיטלקית, ערבית ולטינית ויצא לאור על ידי מחלקת התרבות של תנועת 'בן-יהודה' בטרופולי. הקובץ הודפס בדפוס אברהם תשובה⁶⁷ והעיד על רמת הארגון של הקהילה שהפעילה בית דפוס. רחל סימון כתבה על הקמת בית ספר 'התקווה', בשנת 1932, שלמדו בשפה העברית. מספר התלמידים והתלמידות גדל מ-20 ל-512 במהלך שנת הפתיחה. שש שנים מאוחר יותר למדו בו כבר 1,200 תלמידים ותלמידות. לאורך השנים מספר התלמידות היה גבוה ממספר התלמידים בבית הספר.⁶⁸

'חברת המוכיחים' מטריפולי ביקשה ספרים בעלי תוכן דתי כדי לחזק את החוגים 'תיקון כרת' ו'שומרי שבת' שהחברה הפעילה בעיר.⁶⁹ לינה סרוסי, מקבוצת 'חנה סנש', הודתה להסתדרות הציונית על קבלת ספרים. "לא היה קץ לשמחתנו כאשר נוכחנו בעובדות את האיגרת המלאה לבנות בגולה אשר עיניהן תלויות לארצן, לבנותה יחד עם אחיותינו החלוצות".⁷⁰ רחל מנגאגי מתנועת הנוער 'בן-יהודה' פנתה למדור הדתי וביקשה לדעת מדוע מכתבה מחודש אפריל 1947 לא נענה. היא צירפה דוח על הפעילות בטרופולי והזכירה את הפיצול בקבוצת 'בן-יהודה' שהגיע לכדי מריבה בין החברים שהוציאו ספרים ללא רשות מספריית התנועה. לאחר זמן נרגעו הרוחות והתנועה חזרה לפעול גם עם החברים שנטשו אותה במהלך הסכסוך.⁷¹

קבוצת תלמידים משיבת 'נווה שלום' פנתה לסוכנות היהודית, כחודשיים לפני ההכרזה על הקמת מדינת ישראל וגילתה עניין בקשר מכתבים עם ילדי הארץ מכיתות ז'-ח'. על החתום היו משה דאבוש, מאמוס לגאלי ועמישדי זרדאב.⁷² הפנייה העידה לא רק על הצורך ללמוד עברית אלא גם על הצורך בקשר עם בני קבוצת גיל דומה בארץ ישראל.

התכתבויות אלה מהמגרב ביטאו ניסיונות של ארגונים וולונטריים ושל יחידים ממרוקו, תוניס, אלג'יר ולוב לשמר את הקשר עם היישוב כדי לקדם את לימוד השפה העברית ותרבותה בארצותיהם. ההתכתבויות נמשכו מספר שנים ולנמענים נאמר שהתשלום עבור הספרים יבוצע כאשר תוסדר ההעברה הכספית. הנכונות לשלם עבור חומרי הלימוד לא הרתיעה את הפונים שביקשו להתבשר באורה של העברית. ריבוי הפניות התקבל בהסתייגות מנהלי המחלקות בסוכנות היהודית והתנועות הפוליטיות בפלשתינה-א"י והצורך בריכוז הפניות ניכר בתשובות גופים אלה. הסוכנות היהודית לא הייתה מעוניינת לאבד שליטה במרחב העצום של המגרב. אספקת חומרי הסברה על הציונית וחומרים ללימוד עברית היו בין מטרותיה של התנועה הציונית. אלא שהיקף הבקשות הספורדיות של יחידים ושל ארגונים וולונטריים עמדו כאבן נגף בדרכה המרכזית של הסוכנות היהודית. שפת המכתבים הייתה מליצית ובעיני הקורא הייתה עשויה להישמע כחנופה. הייתה זו שפת המקרא ושפת חז"ל – העברית היחידה המדוברת בקהילות המגרב. מפליא שהפעילים הכירו שמות של ספרים בציונות ועורכי מילונים בעברית-צרפתית-עברית בעוד שהיו בין פקידי הסוכנות שהתקשו בקריאת כתב רש"י.

67 אצ"מ DD1/7854. קובץ לימוד עברית שנה ראשונה תש"ד.

68 סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. עמ' 182-193.

69 אצ"מ S32/123. מאת שלום חדאד ס"ט, חברת המוכיחים, טריפולי לידי מחלקת הפועל העברי-הדתי. (י' באדר ב', תשי"ו). 'חברת המוכיחים' הייתה מעין שומר סף דתי בטרופולי.

70 אצ"מ S32/123. מאת לינה סרוסי למחלקת הנוער של ההסתדרות הציונית. (8.5.47); S32/123. מאת לינה סרוסי למחלקת הנוער של ההסתדרות הציונית. (8.5.47).

71 אצ"מ S32/123. מאת רחל מנגאגי, תנועת 'בן-יהודה', טריפולי למדור הדתי. (20.8.47).

72 אצ"מ S32/123. מאת ילדי ישיבת 'נווה שלום' טריפולי אל הסוכנות היהודית. (20.2.48).

מאבקה של הסוכנות היהודית להשליט את חסותה על פעילות ספורדית של יחידים וארגונים וולונטריים במגרב היה ניסיון לשלוט בפעילות הציונית תחת מסגרת אחת. הדרישה לרכז את הפעילות הציונית במרוקו עלתה, כבר במפגש של חיים ברלס עם יוסף לוי בקונגרס הציוני בלונדון בשנת 1935.⁷³ יעידו על כך הגופים הוולונטריים שניסו לשמר את עצמאות הקהילות היהודיות בערים הגדולות במרוקו ולא נתמכו על ידי הסוכנות היהודית שניסתה להרחיב את שליטתה על פעילות זו במגרב. הגיבוי שאגודת 'שארל נטר' בקזבלנקה קיבלה מהסוכנות היהודית ו'ברית עברית עולמית' הייתה טקטיקה שהסוכנות היהודית נקטה כדי לא לבזר את קשריה וכוחה ברחבי מרוקו ונועדה לחזק את שליטתה על הארגונים הוולונטריים שפעלו שם.

חנה אברהמי, חברת הגרעין הצפון אפריקאי לבית אורן, ציינה שהשליחים הארץ ישראליים בשליחותם הראשונה והשנייה לא פעלו בחלל ריק. פעילותם הייתה אמנם בהיקף מצומצם, אך סיפקה תשתית לפיתוח תנועת 'החלוץ ההסתדרותי האחיד' שמטרתה הייתה [...] "חיסול הגולה בצפון אפריקה".⁷⁴ נוספה לה הפעילות החינוכית של השליחים ומודל ההכשרה החלוצית, סמי-חקלאית, הצפון אפריקאי. הקהילה היהודית בארצות אלה תמכה בפעילות הציונית הזו והעמידה לה משאבים שסייעו להכין את הרקע לעלייה במהלך מלחמת העולם השנייה ולטובת מפעל ההעפלה מארצות המגרב אחרי המלחמה.

מדיניות העלייה כלפי יהדות המגרב המשיכה להעדיף פליטים יהודים מאירופה ופליטים יהודים אירופאים ששהו במגרב על פני יהודים ממרוקו, אלג'יר, תוניס ולוב. ולמרות זאת הצליחו השליחים לשכנע את המוסד לעלייה ב' לספק שלוש ספינות כדי להעלות יהודים מצפון אפריקה.

מקורות

ארכיונים

איי"ט – ארכיון יד טבנקין.

אצ"ד – ארכיון ציונות דתית, בר-אילן.

א"צ – ארכיון צה"ל.

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי. (CZA)

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, יבנה.

את"ה – ארכיון לתולדות ההגנה.

אתע"ל – ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון.

ISA / אי"מ – ארכיון המדינה.

ארכיון הג'וינט: AJJDC – תיקי קפריסין 1945-1949. AJJDC תיקי ג'ינבה.

⁷³ אצ"מ S6/1979. מכתבו של חיים ברלס מנהל מחלקת העלייה הסוכנות היהודית למר יוסף לוי, פאס מרוקו. (28.11.35).

⁷⁴ אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון אפריקה 1943-1948. שורשים במזרח. א'. 1986. עמ' 63.

הארכיון הציוני המרכזי : לשכת העלייה חיפה ותל אביב S3, המחלקה לארגון S5, המחלקה לעלייה S6, המחלקה לענייני היהודים במזה"ת S20, המחלקה המדינית S25, מחלקת הנוער והחלוץ S32, המאבק ברוויזיוניסטים S44. תנועת הפהמ"ז S55, דורות סטטיסטיים S75, מדור שליחים S86. מחנות גולי קפריסין J21. משרדי הסוכנות היהודית בפאריס L10, המחלקה לילדים ונוער L75.

הארכיון לתולדות ההגנה : עדויות של שליחים, מפקדי ספינות מלווי וגדעונים לפי ספינות מעפילים מצפון אפריקה : יהודה הלוי-14/233, שיבת ציון-14/295, הפורצים-14/219, לנגב-14/245, לקוממיות-14/247, המעפיל האלמוני-14/276, יחיעם-14/259, לא תפחידונו-14/240, טירת צבי-14/229, כ"ט בנובמבר-14/270, משמר העמק-14/263, שבתאי לוז'ינסקי-14/263. עדויות פעילים : ארזי יהודה, סאם אביטל, אלי אוחיון, אביגור שאול, יאני אבידוב, יגאל כהן, אפרים בן-חיים (פרידמן).

אצ"ד – ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן : תיקים : 4/33, 7/240-239, 665/14.

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי : תיקים : 49/28, 49/285, 49/289, 48/283, 48/285, 47/48.

ארכיון יד טבנקין : עדויות של שליחים/תיקים על העפלה מצפון אפריקה

ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון : חטיבה צפון אפריקה וצרפת.

המכון ליהדות זמננו : המרכז לתייעוד בעל פה, עדויות של פעילים בעלייה ב'.

ארכיון המדינה : תיקי ספינות מעפילים ורשימות עולים ISA1/15492/1-5

עיתונות : 'הצופה'. ראיון עם פליט. (7.2.44); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47); 'זרעים'. גיליון ז-ח, שנה 2. ניסן-אייר, תש"ז. (4.7.47); 'זרעים'. גיליון א', שנה 10. תשרי, תש"ה; 'חרות'. האינצידנט המרוקני (7.8.1959); 'הבוקר' מרד קפריסין (14.11.48); 'משמר' אי שחרור חייבי גיוס (16.7.48); 'הארץ' (14.7.48).

עיתונות על ספינות מעפילים : 'המעפיל האלמוני' : 'הבוקר'. (18.2.47); 'הארץ'. (19.2.47); 'דבר'. (18.2.47). 'יהודה הלוי' : 'משמר'. (2.6.47; 1.6.47); 'קול העם'. (1.6.47); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47).

ראיונות אישיים :

אזולאי, משה – 'יהודה הלוי, בית שמש. 28.8.1984.

ביטון, אליהו – 'יהודה הלוי', ירושלים. ינואר 1983. שאלות ותשובות 1984-1988.

בן-שושן, אמנון (בן סוסן אדמונד) – 'לנגב', קיבוץ מעגן. 22.7.2013, 28.2.2015.

בן-שושן, אמנון ועקריש, יוסף – ראיון משותף, קריית שמונה. 25.9.2015.

חרקובסקי-חורב, ישראל – מפקד ספינת המעפילים 'יהודה הלוי', קיבוץ שדות ים. 21.11.1984.

כהן, גד – 'יהודה הלוי', אופקים. 23.1.1985.

סנש חיים, (מישו) – מלווה הספינה 'יחיעם'. קיבוץ מעגן. 29.3.2013, 1.6.2013.

עקריש, יוסף – 'המעפיל האלמוני', קריית שמונה. 26.2.2015.

פרנקו-כהן, נדיה – פעילה בתנועת 'דרור', תוניס, קיבוץ רגבים. 22.3.2016.

פרץ, ז'ק-יעקב – 'יהודה הלוי', מושב רינתיה. 18.9.1984.

ביבליוגרפיה

אביגור, שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. בתוך: אביגור, שאול (עורך). **עם דור ההגנה-פרשיות ודמויות**. הוצאת מערכות. תל-אביב. תשי"א.

אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). **יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948**. אוניברסיטת בן גוריון. באר-שבע. 1987.

אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. **פעמים**, 2, תשל"ט. עמ' 65-91.

אבנרי, יצחק. **ההסתדרות הציונית - אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי לגאלית לא"י מראשית הכיבוש הבריטי ועד סוף מלחמת העולם השנייה**. חיבור לקבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב. 1979.

אבנרי, יצחק. מרד העלייה תכניתו של בן-גוריון לעליה בלתי לגלית. **קתדרה**, 44. תמוז. תשמ"ז. עמ' 126-157.

אבנרי, ל. אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעליה ב'. עמ' 213-245. בתוך: שלמה, דרדך. (עורך). **שורשים**, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה. יד טבנקין. תל-אביב. 1982.

אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. **שורשים במזרח א', 1986**. עמ' 191-240.

אברמסקי-בליי, עירית. ההכשרה הציונית ג'רבה. עמ' 475-493. בתוך: הרווי, זאב. חזן-רוקס, גלית. סעדון, חיים. ואמנון, שילוח. (עורכים). **ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח**. משגב ירושלים. ירושלים. תשס"ב.

אהרני, מטות תרן - אהרני, ראובן. **מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1997.

אורן, להתחיל אחרת - אורן, מנחם. **להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

אורן, מנגד תראה - אורן, מנחם. **מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין**. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

אלרואי. **אימיגרנטים - אלרואי, גור. אימיגרנטים ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה ועשרים**. יד בן צבי. ירושלים. 2004.

אלמאליח, אברהם. אפריקה הצפונית בתרבות העברית. עם וספר אלול תש"ה. עמ' 29-32.

אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. **הד המזרח**, כ"ו שבט, תש"ט. עמ' 11.

אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. **הד המזרח**, י"ב שבט, תש"ט. עמ' 5.

אלמאליח, שמואל. מצב החינוך והתרבות בקזבלנקה. **עם וספר**. אלול תש"ה. עמ' 71-72.

אלפסי, דוד. כנס על ההעפלה מצפון אפריקה. יד טבנקין. (10.1.82). עמ' 23-24.

אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה. משולש ההגשמה: הכשרה - עלייה - העפלה. **מאסף לחקר העבודה הציונית והסוציאליזם י"ז**. תשמ"ז. עמ' 138-148.

- ארצי, יצחק. אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין (במלאת 35 שנה לנעילת המחנות). **משואה** י"ב. 1984. עמ' 204-210.
- ארצי, יצחק. יומנה של 'כנסת ישראל'. **משואה** כ"ה, אפריל 1997. עמ' 158-184.
- בוגנר. **אי הגירוש - בוגנר, נחום. אי הגירוש מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948**. עם עובד. תל אביב. 1991.
- בוגנר. **ספינות המרי - בוגנר, נחום. ספינות המרי ההעפלה 1945-1948**. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1993.
- בוז, אריה. שאול, מאירוב (אביגור). התגייסות להצלת היהודים. עמ' 532-533. בתוך: דינה, פורת (עורכת). **שואה ממרחק תבוא. אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1948-1933**. יד בן צבי. ירושלים. 2009.
- ביטון, שלמה. מאמצים עבריים בקזבלנקה מרוקו. **עם וספר**, אלול. תש"ו. עמ' 60.
- בלאיס, י.ח. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. **הד המזרח**, כ"ח. תשרי תש"ו. (5.10.45). עמ' 9.
- בן-אשר. **השומר הצעיר במרוקו - בן-אשר, רפאל תולדות השומר הצעיר במרוקו**. גבעת חביבה. 1990.
- בן-אשר. **השומר הצעיר בתוניסיה - בן-אשר, רפאל. תולדות השומר הצעיר בתוניסיה**. גבעת חביבה. 1980.
- בן-דוד. **חרב בניכר - בן-דוד, יהודה. חרב בניכר מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948**. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1978.
- בן-דוד. **ההגנה באירופה - בן-דוד, יהודה. ההגנה באירופה**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1995.
- בן-מלכא. מ.ח. התפתחות העברית בטאנג'יר. **עם וספר**, אלול, תש"ה. עמ' 67.
- בנבסה, אסתר. ציונות ופוליטיקה. מקומית בארצות המזרח. **פעמים** 73. 1997/98. עמ' 36-40.
- בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ ישראלית לצפון אפריקה התקופה הראשונה 1943-1948/9. עמ' 4-17. בתוך: **יום עיון ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1994.
- בן חיים (פרידמן), אפרים. ההעפלה מצפון אפריקה, שלוש אוניות. **שורשים במזרח א', 1986**. עמ', 241-320.
- בן חיים, אפרים. שליחות לגולה. עמ' 551-554. בתוך: **שליחות לגולה 1948-1948**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על אף התנאים הקשים וסכנות הדרכים. **במערכה**, 260. אוגוסט 1982. עמ' 12-13, 25.
- ברד, שלמה. **שליחות ושליחים לארצות האסלאם. שורשים במזרח א', 1986**. עמ' 145-189.
- גולני. **הנציב האחרון - גולני, מוטי. הנציב האחרון הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948**. עם עובד. תל אביב. 2011.
- גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. **שורשים במזרח ב'**, 1989. עמ' 288-293.
- דומיניץ. **עליה והגירה - דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה**. מוסד ביאליק. ירושלים. 2000.

- דרוזי. **פרשת אקסודוס** - דרוזי, ז'ק. **פרשת אקסודוס באור חדש**. עם עובד. תל אביב. 1971.
- דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. **כיוונים**, 28. אוגוסט 1985. עמ' 85-92.
- דשן, שלמה. הדתיות של המזרחיים: ציבור, רבנים ואמונה. **אלפיים** 9. (1994). עמ' 44-58.
- הדר (שכנר), יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחיד'. עמ' 33-34. בתוך: ליבר, רוש. תורי, אברהם. (עורכים). **נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948**. דפוס סגל. תל אביב. 1984.
- הדרי. **פליטים מנצחים אימפריה - הדרי, וניה. זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עלייה ב'.** 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.
- הדרי. **המוסד לעלייה ב' - הדרי, וניה זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים, פאריס 1947.** אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 1991.
- הירשברג. **יהדות צפון אפריקה - הירשברג, חיים, זאב. יהדות צפון אפריקה.** קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. תשי"ט.
- הירשברג. **תולדות היהודים - הירשברג, חיים, זאב. תולדות היהודים - באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו.** מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.
- הכהן. **תכנית המיליון - הכהן, דבורה. תכנית המיליון תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945.** משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תל-אביב. 1994.
- הכהן. **עליית הנוער - הכהן, דבורה. עליית הנוער - 1933-1945.** הוצאת ח.מ. מו"ל. 2010.
- הכהן, **קיבוץ גלויות - הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י-מיתוס ומציאות.** מרכז זלמן שז"ר. ירושלים. תשנ"ח.
- הסוכנות היהודית. **מכתבי השליחים קפריסין ו'.** אדר ב'. ירושלים. תש"ח. עמ' 1-2.
- הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון אפריקה. **כיוונים** 11-12. דצמבר 1997. עמ' 48-49.
- ויינר ועופר. **פרשת קלאודובו-שאבאץ - ויינר, חנה. דליה, עופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ מסע העפלה שלא הושלם.** עם עובד. תל-אביב. 1992.
- ויינשטיין. **ציונות דתית - ויינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ ישראל תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין. סביון. תשס"א.**
- ויץ. **מודעות וחוסר אונים - ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה 1943-1945.** יד בן צבי. ירושלים. 1994.
- וסרשטיין. **בריטניה ויהודי אירופה - וסרשטיין, ברנרד. בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945.** אופקים. עם עובד. תל-אביב. 1979.
- זוארץ, פ. החינוך העברי בטריפולי. **עם וספר, אלול, תשי"ה. עמ' 71-72.**
- זרטל, עדית. נפשות נעלמות. המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. **הציונות, מאסף ג'.** 1989. עמ' 107-126.
- זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה העלייה הבלתי לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין הקונגרס הציוני העשירים לקונגרס הציוני העשירים ואחד. עמ' 87-107. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). **העפלה, מאסף לתולדות הצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה.** עם עובד. תל אביב. 1990.

- זרטל. **זהבם של יהודים** - זרטל, עדית. **זהבם של יהודים** . עם עובד. תל-אביב. 1996.
- חגיגי-לילוף. **תחיית התנועה העברית** - חגיגי-לילוף, יעקב **תחיית התנועה העברית, הצינונות והתנועה הציונית בלוב, העליות, ההעפלות הבלתי לגאליות וההגירות מלוב 1913-1967**. עבודת מ.א. אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אוקטובר. 1994.
- חגיגי-לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס ובין יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה. כנס יהודי לוב. אוניברסיטת בר אילן. 1998. עמ' 120-122.
- חיות, חומה. הכשרה. עמ' 63. בתוך: בסוק, משה (עורך). **החלוץ הצעיר. מאסף**, עין חרוד. 1944.
- חורב. **נתיב במים עזים** - חורב, שי. **נתיב במים עזים ההעפלה החלוצית ביבשה ובים**. הוצאת דוכיפת. חיפה. 2012.
- חלמיש. **אקסודוס הסיפור האמיתי** - חלמיש, אביבה. **אקסודוס הסיפור האמיתי**. עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.
- חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות ה-30. בין "גאולה" ל"הצלה". **זמנים** 58. אביב 1997. עמ' 86-99.
- חמל, רפאל. בשליחות לגולה. עמ' 602-608. בתוך: **שליחות לגולה 1945-1948**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. **מבנים** י"ח. חשון תשט"ו. עמ' 277-273.
- טוכמן, יצחק. על יחסי שליחים-מדריכים. עמ' 45-46. בתוך: **מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן**. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- יבלונקה. **הרחק מהמסילה** - יבלונקה, חנה. **הרחק מהמסילה המזרחיים והשואה**. יד ושם. ירושלים. 2008.
- ירושלמי, נחום. הפעולה העברית בטוניס. **עם וספר**. אלול תש"ה. עמ' 74.
- ירקוני. **ספינות מעפילים** - ירקוני, הלל. **ספינות מעפילים מ-א' עד ת' או מ'כוכב' עד 'קרב עמק איילון'**. הוצאת גוונים. תל-אביב. 2005.
- ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטרופולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ ישראלים (1943-1948). **ממזרח וממערב ח'**. 2008. עמ' 259-278.
- כהן, גד. 'חוג בן יהודה'. **עם וספר**, אוגוסט. תש"ד. עמ' 14.
- כהן, גד. 'מגן דוד' בקזבלנקה. **עם וספר**. אלול תש"ה עמ' 70.
- כהן. **עם שב למולדתו** - כהן, יונה. **עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ-תש"ם 1930-1980**. הסוכנות היהודית. ירושלים. 1986.
- כהן-צרפתי, רחל. בשליחות לגולה. עמ' 592-598. בתוך: **שליחות לגולה 1945-1948**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- כרם, יצחק. יוון והעלייה הבלתי לגאלית 1934-1947. **שורשים** במזרח ד', 1998. עמ' 241-282.
- לבסקי, חגיית. עלייה וקליטה ביישוב היהודי לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטת ציונית. עמ' 153-177. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום. (עורכים). **כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948**. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 2003.

- לוזון, יהודה. החינוך העברי בטרפול. עם וספר, אלול תש"ז. עמ' 61
- ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון אפריקה בתקופת המנדט. עמ' 123-128. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). **חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה**. עם עובד. תל-אביב. 1991.
- ליס, מיכל. ממרוקו לישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1948). עמ' 110-122. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). **חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה**. עם עובד. תל-אביב. 1991.
- ליפמן, מוסיה. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. **קשר**, מס' 16. נובמבר 1994. עמ' 118-106.
- לסקר, מ. מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. **פעמים** 114-115, תשס"ח. עמ' 55-105.
- לסקר, מ. מיכאל. **ישראל והעלייה** - לסקר, מ. מיכאל. **ישראל והעלייה מצפון אפריקה - 1970-1948**. מכון בן גוריון, שדה בוקר. 2006.
- לסקר, מ. מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1897-1947. **סקירה חודשית**, 8. תשמ"ג. עמ' 9-32.
- לסקר, מ. מיכאל. החינוך היהודי במרוקו. **פעמים**, 9. תשמ"א, עמ' 78-99.
- מאיר. **התנועה הציונית** - מאיר, אסתר. **התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950**. עם עובד. תל אביב. 1993.
- מכתבי השליחים, קפריסין. מס' ו'. ירושלים, אדר ב' תש"ח. הסוכנות היהודית, המדור לשליחים. (21.11.47) עמ' 1-2.
- מרקוביץקי. **גחלת לוחמת** - מרקוביץקי, יעקב. **גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1991.
- מרקוביץקי. 'הרוס הרוס את מחיצת הזרות' על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות. עמ' 142-160. בתוך: עופר, דליה. (עורכת). **בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953**. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- נאור. **בים, ביבשה וגם באוויר- נאור, מרדכי. בים, ביבשה וגם באוויר מבט חדש על העפלה**. ספרית דקל יהודה. המועצה לשימור אתרים בישראל. 2015.
- נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. **עידן**, 1. יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- נאור. **העפלה 1934-1948** - נאור, מרדכי. **העפלה 1934-1948**. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1981. מהדורה שנייה.
- נוסינוב. **ההולכים על המים** - נוסינוב, ננה. **ההולכים על המים ההעפלה מאיטליה 1945-1948**. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית. תשכ"ט.
- סילורה, דוד. ההעפלה מארצות המזרח. עמ' 111-123. בתוך: נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. **עידן**, 1, יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. **שורשים במזרח** ב', יד טבנקין. רמת אפעל. 1989. עמ' 182-193.
- סימון, רחל. 'מחוג ציון' לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. **שורשים במזרח** ג', 1991. עמ' 295-351.

סלושץ. **נפוצות ישראל** - סלושץ, נחום. **נפוצות ישראל באפריקה הצפונית: מימי קדם ועד ימינו אלה**. ספריית קו לקו. ירושלים. 1946.

סעדון, חיים. **ההעפלה מספאקס לפני קום המדינה**. עמ' 334-347. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). **העפלה מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה**. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.

סעדון. **הציונות בתוניסיה** - סעדון, חיים. **הציונות בתוניסיה 1918-1948**. דיסרטציה האוניברסיטה העברית ירושלים. 1992.

עדס, אברהם. **שליחים לגולת המזרח**. **הד המזרח**, 29.1.43. עמ' 4.

עופר, דליה. **העלייה, הגולה והיישוב**. **קתדרה** 43. ניסן תשמ"ז. עמ' 67-90.

עופר, דליה. **מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה עליה ב' במלחמת העולם השנייה**. עמ' 187-210. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). **העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה**. עם עובד. תל-אביב. 1990.

עופר. **בין עולים לוותיקים** - עופר, דליה. (עורכת). **בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953**. יד בן צבי. ירושלים. 1996.

עופר, תהילה. **מול השער הנעול של פלשתינה-א"י**. **הירדן** 221. 2006. עמ' 19.

עם וספר. חידוש הקשר עם אפריקה הצפונית. תמוז, תשי"ג. עמ' 13.

עמאר, מאיר. **הצלחת הפעולה העברית**. **עם וספר**. אלול תשי"ה. עמ' 72.

פומרנץ. **יציאת אירופה** - פומרנץ, וניה (זאב, הדרל). **יציאת אירופה ליום קיבוץ גלויות**. שירות התרבות של צה"ל. תשי"ט.

פינגרהוט, א. הלוי. **מצב העברית באלג'יר**. **עם וספר**. אלול תשי"ה. עמ' 71.

פריג'יה, זוארץ. **החינוך העברי בטריפולי**. **עם וספר**. אלול תשי"ה. עמ' 75-76.

פרץ, י.ס. **הוראת השפה העברית בסאפקס (טוניסיה)**. **עם וספר**. אלול תשי"ו. עמ' 61.

צבי. **הארגון הציוני במרוקו** - צבי, יהודה. **הארגון הציוני במרוקו בשנים 1940-1948**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים. תשמ"א.

צבי, יהודה. **תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948**. עמ' 344-357. בתוך: בן-עמי, יששכר. (עורך). **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה**. הוצאת ועד עדת המערבים. ירושלים. תשנ"א.

צור, ירון. **השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם**. **יהדות זמננו**, 4. תשמ"ח. עמ' 123-136.

צור, ירון. **אימת הקרנבל - 'המרוקנים' והתמורה הבעייה העדתית בישראל הצעירה**. **אלפיים**, 19, 2000. עמ' 126-164.

צור, ירון. **הבעייה העדתית**. עמ' 101-124. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). **העשור השני תשי"ח - תשכ"ח**. יד בן צבי, ירושלים, 2008.

צור, ירון. **העלייה מארצות האסלאם**. עמ' 57-82. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). **העשור הראשון תשי"י - תשי"ח**. יד בן צבי, ירושלים, 1991.

- צור, קהילה קרועה - צור, ירון. קהילה קרועה יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954. עם עובד. תל אביב. 2002.
- צחור, זאב. שארית הפליטה כגורם פוליטי. עמ' 23-30. בתוך: **מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן**. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- צחור, זאב. **החזון והחשבון - צחור, זאב. החזון והחשבון בן גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה**. ספריית פועלים. תל אביב. 1994.
- קניאל, יהושע. ממדי הירידה מהארץ בתקופות העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914). **קתדרה** 79. 1994. עמ' 115-138.
- קסטל, כלב. שליחות באפריקה הצפונית. **שורשים במזרח**, א'. 1986. עמ' 321-361.
- קסטל, כלב. בשליחות לגולה. עמ' 555-581. בתוך: **שליחות לגולה 1945-1948**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- רב שיח: הגנה יהודית בארצות צפון אפריקה**. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ ישראל בהגות היהודית – מאבק השקפות. דיון ביד בן צבי. **קתדרה** 4. יולי 1977. עמ' 148-175.
- רוזנפלד, אלכסנדר. היהדות הספרדית במערכה העברית. עם וספר. עמ' 11-13.
- ריבלין. **זר לא יבין - ריבלין, גרשון ועליזה. זר לא יבין. כינויי סתר בישוב היהודי בארץ ישראל**. מערכות. תל אביב. 1988.
- שוראקי. **קורות היהודים - שוראקי, אנדרי, נתן. קורות היהודים צפון אפריקה**. עם עובד. תל אביב. 1975.
- שטרית, יוסף. מודעות חדשה לאנומליות וללשון—ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה היי"ט. עמ' 130-168. בתוך: שטרית, יוסף וצבי, יהודה (עורכים), **מקדמים ומים ב'.** תשמ"ו, אוניברסיטת חיפה.
- שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעולים בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. עמ' 107-130. בתוך: הכהן, דבורה (עורכת). **קיבוץ גלויות, עלייה לא"י – מיתוס ומציאות**. מרכז זלמן שזר. ירושלים. תשנ"ח.
- שמלץ, עוזיאל. בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל. **פעמים** 65. תשנ"ג. עמ' 125-139.
- שמלץ, עוזיאל. העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים. **פעמים** 39. 1989. עמ' 15-63.
- שניבאום. **התנועה הרביזיוניסטית - שניבאום, אבי. התנועה הרביזיוניסטית וההעפלה - 1940-1932**. רובינזון בע"מ. תל אביב. 1988.
- שערי. **גירוש קפריסין - שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949 ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים**. הספרייה הציונית. ירושלים. תשמ"א.
- שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 – פברואר 1949. **משואה**, כ"ה. 1997. עמ' 48-62.
- שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. **משואה**, ל'. 2002. עמ' 261-279.
- שקי, יצחק. על יהדות צפון אפריקה והשפה העברית תמוז תש"ג. **עם וספר**. עמ' 5-11.

שרביט. **הנוער בעלייה** - שרביט, יוסף. **הנוער בעלייה – תנועת שרל נטר**. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2000.

שרף, מיכל. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה בראשית המאה ועשרים. **מהות**, כתב עת ליצירה יהודית 24. 2002. עמ' 137-146.

תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

Hadari, & Tschor. **Voyage to Freedom** - Hadari, Venia. Zeev. & Tschor, Zeev. **Voyage to Freedom Episode in The Illegal Immigration to Palestine**. Valentine Mitchell Press. 1985.

Hadari. **Second Exodus** - Hadari, Venia. Zeev. **Second Exodus - The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948**. Valentine Mitchell Pub. London. 1991.

Meir-Glitzstein. **From Eastren Europe** - Meir-Glitzstein, Esther. From Eastren Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist policy vis-à-vis the jews of Islamic countries. **The Journal of Israeli History**. Vol. 20, No.1 (Spring 2000) pp.2 4-48.

Toledanof. **Une Histoire de Familles** - Toledano, Josef. **Une Histoire de Familles.- Les Noms de Famille Juifs D'Afrique du Nord des Origines a Nos Jours**. Editions Ramotal. Jerusalem. 1998

אינטרנט

לפידות, יהודה. העלייה הבלתי לגאלית, לידתה של מחתרת. **אתר דעת**, www.daat.ac.il. מכללת הרצוג. (15.1.14).

יומנים וספרי זיכרונות:

אבוטבול. **שני אחים בסאפי** - אבוטבול, יהודה. **שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה**. ללא ציון הוצאה. 2006.

אבידוב. **נתיבים נעלמים** - אבידוב, יאני. **נתיבים נעלמים העפלה במחתרת, במדבר ובים**. עם עובד. תל אביב. תשס"ו.

אביטל. **למען אחיי ורעיי**. - אביטל, רפאל. **למען אחיי ורעיי**. הוצאת קווים אישיים. תל אביב. 2009.

אבנרי. **אופטימיסט** - אבנרי, אורי. **אופטימיסט**. כרך א'. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2014.

אבראל. **פתחו שערים** - אבראל, אהוד. **פתחו שערים**. מעריב. תל אביב. 1976.

אוחיון, **פרק עלום** - אוחיון, אלי. **פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים**. תרגמה מצרפתית בת-עדה חגית. הוצאת גמא, 2017.

אורבך וקרן. **אורבך, אלימלך אפרים** - חנה אורבך ורחל קרן (עורכות). **יומנו של רב ארץ ישראל בצבא הבריטי: רשימות בימי מלחמה**. תש"ב-תש"ד, 1942-1944. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2008.

איזיק, דוד. 'משמר העמק'. עמ' 68 בתוך: ינאי, שמואל. אלמוג, יוסף. (עורכים). **השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948**. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א..

אליאב. **הספינה אולואה** - אליאב, אריה (לובה). **הספינה אולואה סיפורו של ארטור**. עם עובד. תל אביב. 1977.

- אלמוג, יוסקה. 'הנחשון/קסטל'. עמ' 75. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). **השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948**. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- בועז, אריה. **עלום ונוכח בכל- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור**. ההוצאה לאור משרד הביטחון. 2001.
- בן-המוזג. **ממרוקו לישראל - בן-המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי לגאלי באוניה 'יהודה הלוי'**. הוצאת עידן חדש. נתניה. 1998.
- בן-הרוש. **שורשים - בן-הרוש, אליהו. שורשים תולדות משפחת בן הרוש**. כפר חב"ד. ללא ציון שנה.
- בן-ציון, יעקב. 'לקוממיות'. עמ' 138. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). **השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948**. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- בן-שמחון. **המהלכים על המים - בן-שמחון, גבריאל. המהלכים על המים**. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. 1997.
- בראגינסקי. **עם חותר אל החוף - בראגינסקי, יהודה. עם חותר אל החוף**. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשכ"ה.
- בר-גורא, נפתלי. יומן צפון אפריקה. **שנתון 'הצופה'**. תשי"ג אדר.. עמ' ש"ג-שנ"ו.
- ברמן. **אוניות המלחמה של המעפילים - ברמן, אריה. אוניות המלחמה של המעפילים**. אריה ניר. תל אביב. 2009.
- גויטע, יוסף. קטעים מיומן ההכשרה בטריפולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות 1948). עמ' 190-131. בתוך: רובין, בן-ציון. (עורך). **לוב הדיים מן היומן פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב**. האגודה למורשת יהדות לוב. ירושלים. 1988.
- גפן, בני. 'הברק'. עמ' 169. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). **השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948**. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- גפן, בני. 'משמר העמק'. עמ' 69. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). **השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948**. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- גריןפלד. **הצי הסודי - גריןפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1946-1948)**. הוצאת גפן. ירושלים. 1994.
- דובקין. **העלייה וההצלה - דובקין, אליהו. העלייה וההצלה בשנות השואה**. ערכים – ספרית מדריכים. ט"ז. ראובן מס. ירושלים. הסוכנות היהודית. תש"ו.
- דיין. **עושים מדינה - דיין, דודו (עורך). עושים מדינה**. ההוצאה לאור משרד הביטחון. תל אביב. 1991.
- דרור, יוסף. 'המעפיל האלמוני'. עמ' 196. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). **השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948**. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- הירשמן, איירה. **בדרך לחיים מסטרומה עד הנה**. אחיאסף, תל0אביב. 1947.
- הכלפוני, שלום. בליל שמירה. עמ' 41-48. בתוך: חבס, ברכה. (עורכת). **שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים**. עם עובד. תל אביב. תשי"ג.
- הכרמלי. **עד עלות השחר - הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר**. קריית ספר. ירושלים. תשל"ח.

- הראל, יוסי. ה'אקסודוס'. עמ' 223. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). **השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948**. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- זילברברג. **בשליחות העם** - זילברברג, אברהם. **בשליחות העם והמדינה**. הוצאה פרטית. 1995.
- חבס. **הספינה שנצחה** - חבס, ברכה. **הספינה שנצחה**. הוצאת מערכות. תל אביב. תש"ט.
- יציאת אירופה תש"ז** - פרשת ההעפלה והגירוש של מעפילי 'אקזודוס' 1947' מסופרת בפי ילדי דרור ומדריכיהם. מרכז דרור מינכן. תש"ח. (ללא שם כותב או עורך).
- יקותיאלי. **בחבלי העלייה והקליטה** - יקותיאלי, ישראל. **בחבלי העלייה והקליטה**. ספרית הפקיד. תל אביב. 1963.
- כהן. **ברוח סערה** - כהן, אדיר (עורך). **ברוח סערה פרקים מחייו ומפעלו של יהודה ארזי**. מוזיאון צה"ל. ירושלים. 1966.
- כהן. **אלון בסער** - כהן, אדיר. **אלון בסער עלילות רכש ופרקי העפלה**. הוצאת מילוא בע"מ. הדפסה שנייה. תל אביב. 1973.
- כהן-פרנקו. **בדרך שלי** - כהן-פרנקו, נדיה. **בדרך שלי**. דוקסטורי. רעננה. 2009.
- כהן. **תנועת 'צעירי ציון'-דרור'** - כהן, רחל. **תנועת 'צעירי ציון'-דרור' בצפון אפריקה. יובל שנים 1943-1993**. המרכז לחינוך ותרבות. הסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1993.
- כהן, רחל, בריק, עדה, דרום, יואל ושחר, גד. (עורכים). **תנועת 'צעירי ציון'-דרור' עדות וסיפור גרעיני הגשמה ופרשיות**. המרכז לחינוך ותרבות, ההסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1994.
- כחלון. **ההעפלה מלוב** - כחלון, חיים. **ההעפלה מלוב סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקים לעליה ארצה**. הוצאת המחבר. תשנ"ט.
- כלפון-פוני. **את אחי** - כלפון-פוני, שלום. **את אחי אנוכי מבקש**. הוצאת אופיר. יהוד. 2012.
- כרוז. **האיש בעל שני הכובעים** - כרוז (קראוס), יעקב. **האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד**. משרד הביטחון הוצאה לאור. תל אביב. 2003.
- לוי. **עליתי מספציה** - לוי, יצחק. **עליתי מספציה**. עם עובד. תל אביב. תש"ז.
- מוסנזון. **מכתבים מן המדבר** - מוסנזון, משה. **מכתבים מן המדבר**. ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. 'הקיבוץ המאוחד' תל אביב. 1965.
- מיליקובסקי. **צף על עקבותיו** - מיליקובסקי, זאב. **צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים**. הוצאת תמוז-אומני. תל אביב. 1989.
- מימון, יוסף. **תולדות ההעפלה עמ' 263-268**. בתוך: חגיגי-לילוף, יעקב. (עורך). **תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ**. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.
- סוכרי. **בנגאזי-ברגן בלזן** - סוכרי, יוסי. **בנגאזי-ברגן בלזן**. עם עובד. תל אביב. 2013.
- סרני. **ספינות ללא דגל** - סרני, עדה. **ספינות ללא דגל**. עם עובד, תל אביב, תשל"ה.
- פבי, גבי. 'מולדת' ו'ארבע החירויות'. עמ' 148. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). **השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948**. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

פדלון, צ. אדאדי. עליה ב. עמ' 269-274. בתוך: חגיג' לילוף. (עורך). יעקב. **תולדות יהדות לוב**, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.

פור. **אל החוף הנכסף** - פור, דוד. **אל החוף הנכסף**. בית לוחמי הגיטאות. 2001.

פרלוב. **באים מאהבה** - פרלוב, אמירה. **באים מאהבה**. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2006.

קליגר. **לחיות בשליחות** - קליגר, משה. **לחיות בשליחות מבחר דברים ורשימות**. 'הקיבוץ המאוחד' יד טבנקין. תש"ס.

קליגר, נח. **אלה תולדות נח** - קליגר, נח. **אלה תולדות נח**. האוטוביוגרפיה של נח קליגר. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2010.

שוורץ. **יציאת אירופה** - שוורץ, מאיר. **יציאת אירופה תש"ז מעפילי אקסודוס 1947**. אות ועד. ירושלים. 2007.

שטיינר. **פטריה** - שטיינר, א. גרשון. **פטריה**. עם עובד. תל אביב. 1964.

שילון, מאיר. העלייה מלוב. עמ' 317-321. בתוך: פריגיא, זוארץ. עמישדי, גויטע. צוריאל, שקד. פריגיא, תייר. גבריאל, ארביב. (עורכים). **יהדות לוב**. הוצאת ועד קהילות לוב בישראל. תל אביב. 1960.

שמר. אחד מארוקני. בתוך: **קשת סופרים**, ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים. הוצאת שרות התרבות של צבא הגנה לישראל. תש"ל. עמ' 73-82.

Gues, Arlette. **La Passagere de L'Exodus** - Gues, Arlette. **La Passagere de L'Exodus** . Recite recueilli par Chaapsal. Madeleine. Edition Robert Lafont. Paris.1978.

Laub, Morris. **Last Barrier to Freedom** - Laub, Morris. **Last Barrier to Freedom** . Judah Magnes Museum. Berkley. Cal. 1985